

ВІСНИК

Київського національного
торговельно-економічного
університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком
у лютому 1998 р.

3' 2010

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного
торговельно-економічного університету"

Журнал визнано ВАК України як фахове видання з економічних, технічних і політичних наук

З М І С Т

ДЕРЖАВА ТА ЕКОНОМІКА

ТИМЦУНИК В.	Регіональна політика: проблеми та перспективи реформування	5
ВИСОЧИН І.	Державне регулювання торговельної діяльності в Україні та світі: порівняльний аналіз	11
МЕЛЬНИК М.	Партнерство держави і бізнесу як фактор ділової активності в Україні	23
ТЕРЕЩЕНКО С., ХАБЛО Г.	Ціна та вартість у сфері митного регулювання	40

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

ЄРМОШЕНКО А.	Дистрибуція фінансових продуктів у контексті взаємодії страховиків і банків	49
КУЧЕРЕНКО В.	Форми інтеграції банківського та страхового капіталів	57

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

ВАЛУЙСЬКИЙ О.	Екологічний виклик сучасному глобальному світу в філософському вимірі	67
ТЕРЛЕЦЬКА І.	Гендерні аспекти політики: спроба синтезного аналізу	77
КРАМАР Т.	Діалектика індивідуального та соціального у феномені свободи особистості	86

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

БАДАХ Ю.	Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР (до 70-річчя)	92
КИЗИМЕНКО І.	Історіографія формування політичних партій України	99
ГУССВА Н.	Вплив повоєнних реалій ФРН на розвиток студентського протестного руху 60-х років ХХ ст.	107
ЛИТВИН Н.	Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією	119

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ "Вісник КНТЕУ"

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;

КОРОЛЬЧУК О.П., КУЧЕРЕНКО В.Д. – заступники головного редактора;
ГУЛЯЄВА Н. М., ЛАГУТІН В.Д., ЛІГОНЕНКО Л.О., МНИХ Є.В., НАПАДОВСЬКА Л.В., ОРТИНСЬКА В.В., СМОЛІН І.В., СУСІДЕНКО В.Т. – члени редакційної колегії з економічних наук; **АРТЮХ Т.М., КРАВЧЕНКО М.Ф., ОРЛОВА Н.Я., ПЕРЕСІЧНИЙ М.І., ПРИТУЛЬСЬКА Н.В.** – члени редакційної колегії з технічних наук; **ГАЛЯНТИЧ М.К., ЛАДИЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М.** – члени редакційної колегії з правових наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., БАДАХ Ю.Г., КУЛАГІН Ю.І., ОРЛЕНКО В. І., ПАВЛОВСЬКИЙ В.В., ПОЛУРЕЗ В.І., ШКЕПУ М.О.** – члени редакційної колегії з політичних наук;

МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Завідувач редакції,
художньо-технічний редактор
С.Л. ОЛІОНІНА

Редактор О.М. КОЗОДОЙ

ВІСНИК КНТЕУ № 3'2010

Науковий журнал.

Засновник – Київський національний торговельно-економічний університет.

Видання зареєстровано в Держкомінформполітики України.

Свідоцтво КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2010 рік – 21910

Підписано до друку 11.06.10. Формат 70x108/8. Ризографія.

Ум. друк. арк. 10,9. Тираж 250 пр. Зам. 527.

Адреса редакції: 02156, м. Київ–156, вул. Кіото, 19

Телефон редакції 518–90–92, факс: 513–85–36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua

Набрано і заверстано на обладнанні університету.

Надруковано в Центрі підготовки навчально-методичних видань КНТЕУ

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 9 від 28.05.10 р.)
Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди автора та редакції.

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2010

СОДЕРЖАНИЕ

ГОСУДАРСТВО И ЭКОНОМИКА

ТЫМЦУНИК В.	Региональная политика: проблемы и перспективы реформирования	5
ВЫСОЧИН И.	Государственное регулирование торговой деятельности в Украине и мире: сравнительный анализ	11
МЕЛЬНИК М.	Партнерство государства и бизнеса как фактор деловой активности в Украине	23
ТЕРЕЩЕНКО С., ХАБЛО А.	Цена и стоимость в области таможенного регулирования	40

ФИНАНСЫ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО

ЕРМОШЕНКО А.	Дистрибуция финансовых продуктов в контексте взаимодействия страховщиков и банков	49
КУЧЕРЕНКО В.	Формы интеграции банковского и страхового капиталов	57

ФИЛОСОФСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО МИРА

ВАЛУЙСКИЙ А.	Экологический вызов современному глобальному миру в философском измерении	67
ТЕРЛЕЦКАЯ И.	Гендерные аспекты политики: попытка синтетического анализа	77
КРАМАР Т.	Диалектика индивидуального и социального в феномене свободы личности	86

ФОРУМ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

БАДАХ Ю.	Присоединение Бессарабии и Северной Буковины к СССР (к 70-летию)	92
КИЗИМЕНКО И.	Историография формирования политических партий Украины	99
ГУСЕВА Н.	Влияние послевоенных реалий ФРГ на развитие студенческого движения протеста 60-х годов XX в.	107
ЛИТВИН Н.	Выселение профессуры 1922 г. как идеологический фактор борьбы с украинской интеллигенцией	119

C O N T E N T

STATE AND ECONOMY

TYMIUNIK V.	Regional policy: problems and perspectives of reformation	5
VYSOCHYN I.	State regulation of trade activity in Ukraine and abroad: comparative analysis	11
MELNYK M.	Partnership of the state and business as a factor of business activity in Ukraine	23
TERESHCHENKO S., KHABLO H.	Price and value in customs control	40

FINANCE AND BANKING

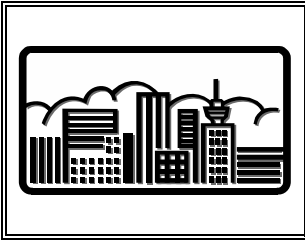
YERMOSHENKO A.	Distribution of financial products in the context of insurers and banks cooperation	49
KUCHERENKO V.	Forms of integration of bank and insurance capital	57

PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF THE MODERN WORLD

VALUISKII A.	Ecological challenge to modern global world in philosophical dimension	67
TERLETSKA I.	The gender aspects of the politics: attempt of synthesis analysis	77
KRAMAR T.	Dialectics of individual and social in the phenomenon of personality freed	86

FORUM OF HISTORICAL SCIENCES

BADAH Y.	Joining Bessarabia and north Bukovina to USSR (to 70th anniversary)	92
KYZYMENKO I.	Historiography of political parties' formation in Ukraine	99
GUSIEVA N.	Influence of post-war realities of the FRG on the student protest movement development in the 1960s	107
LYTVYN N.	An expulsion of professorship in 1922 as ideological factor of struggle with the Ukrainian intellectuals	119

УДК 332.146

**РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
РЕФОРМУВАННЯ**

ТИМЦУНИК В., д. н. з держ. упр., професор кафедри менеджменту КНТЕУ

Становлення державного та регіонального управління як самостійної галузі знань й академічної дисципліни є іманентною потребою утвердження незалежної України, посилення ролі управління як соціального феномена, відповіддю на глобальні виклики інформаційного суспільства.

У загальному спектрі державно-управлінських досліджень важливе місце займає регіональний сегмент, покликаний відобразити ретроспективні та сучасні тенденції процесу реформування регіональної політики. Включення до сутнісного визначення предмета державного управління регіональної складової є цілком слушним і вмотивованим. В одній із перших вітчизняних монографій, присвячених проблемам реформування державного управління в Україні, наголошується: "Сучасна ситуація потребує посилення уваги до вироблення такої складової державної політики, як регіональна політика (зосередження економічної і політичної цілісності України, управління формуванням регіональних ринків, розвиток депресивних територій і т. п.)" [1, с. 174].

Проблема поглиблюється ще двома суттєвими обставинами. Сам предмет регіональної політики в Україні трактується доволі широко, здебільшого – як механічне поєднання територіальних складових, "насмиканих" із галузевої політики кожного центрального органу виконавчої влади. З іншого боку, існує також певна політизація підходів до його змісту. Останнє є найбільш небезпечним, оскільки легко перетинає досить тонку межу, за якою економічна та інституційна складові регіонального розвитку можуть штучно доповнюватися політичною складовою щодо автономізації певної території.

Ключовим питанням є визначення суті державної регіональної політики та основних напрямів її реалізації на сучасному етапі її ре-

формування. Від того, яким чином центральні органи влади в Україні, овий Президент та Уряд намагатимуться впливати на регіональний розвиток та залишать у своїй компетенції, залежить якість і швидкість просування економічних реформ як у регіонах, так і в країні в цілому.

Складний процес розвитку територіального управління в умовах незалежної України дістав неоднозначне, часто суперечливе, відображення в наукових працях, публіцистиці, в економічній та управлінській теоріях. Існували суттєві відмінності в оцінках цієї проблеми [2]. У теоретичному та прикладному аспекті регіональне управління досить активно вивчається зарубіжними та вітчизняними науковцями, зокрема у дослідженнях В. Авер'янова, В. Вакуленка, М. Долішнього, В. Керецмана, А. Кисельникова, А. Ландабасо, В. Лісничого, В. Мамонової, С. Романюка, М. Чумаченка, А. Швецова та ін. Однак в українській науці державного управління на зламі ХХ–ХХІ ст. проблема державного регулювання регіонального розвитку ще не стала предметом спеціального наукового аналізу та серйозних публікацій. Отже, необхідні дослідження, які б ураховували різне ставлення до фактів, подій, явищ, спиралися б на більш широку й осмислену джерельну базу, а головне – давали б змогу зробити більш об'єктивні, неупереджені, неполітизовані висновки.

Необхідність наукового аналізу проблем регіонального управління, складання, функціонування та реформування державної регіональної політики зумовлена низкою причин.

По-перше, в період трансформаційних зрушень в економіці країни посилення диспропорцій на регіональному рівні є об'єктивним процесом, обумовленим низкою факторів і таким, що відбувається завжди. Це підтверджує досвід держав, які переживали або переживають трансформаційні зміни. І Україна тут не є винятком [3, с. 5]. Саме тому в державній регіональній політиці країни особливий акцент зроблено на підтримці точок зростання, а не на вирівнюванні соціально-економічного розвитку регіонів, оскільки обмежені в умовах системної кризи бюджетні можливості держави можуть спричинити лише "вирівнювання всіх у бідності".

По-друге, об'єктивна необхідність змін, проведених у державному управлінні регіональним розвитком, обумовлена кардинальними змінами в інституціональній структурі економіки України – виробництво двох третин товарів і послуг у половині регіонів забезпечується недержавним сектором економіки, одночасно зникли важелі прямого втручання влади у діяльність економічних суб'єктів. Пряма бюджетна підтримка всіх регіонів є неможливою, а джерела зростання слід шукати на регіональному та місцевому рівнях, спираючись на територіальні громади, їх об'єднання, інститут місцевого самоврядування, підприємницькі структури. Держава ж повинна створювати для них сприятливі умови розвитку. Отже, регіони, територіальні громади повинні перетворюватися з об'єктів на суб'єкти розвитку.

По-третє, реформи податкової системи, міжбюджетних відносин адміністративно-територіального устрою повинні здійснюватись з урахуванням завдань регіонального і місцевого розвитку, тобто мати територіальне, а не галузеве спрямування.

По-четверте, державна регіональна політика повинна будуватись з урахуванням процесів світового масштабу. Глобалізаційні процеси, інноваційна спрямованість, посилення конкуренції у залученні капіталу впливають не лише на країни, міжнародними гравцями поступово стають окремі міста і регіони. Все це призводить до посилення поляризації соціально-економічного розвитку.

По-п'яте, процес регіоналізації в Україні повинен спрямовуватися на створення основи для економічного зростання регіонів, що базується на мобілізації власних економічних, перш за все людських, ресурсів і мереж всередині та поза межами регіону, міжрегіональних, місцевих зв'язках, вдосконаленні інфраструктури, що підвищуватиме регіональний економічний потенціал. Економічне відродження регіонів може відбутися лише в результаті концентрації зусиль представників бізнесу, управлінської еліти місцевого самоврядування та громадського сектору, і воно не повинно зводитися лише до зростання рівня автономності регіону від держави. Основною метою цього процесу є активізація "соціального капіталу". Більше того, процес регіоналізації не повинен послаблювати базові територіальні громади.

По-шосте, різноманіття інструментів регіонального розвитку, що застосовуються у європейських країнах, зокрема агентства регіонального розвитку, контрактна форма взаємовідносин між центральним урядом і регіональною владою, є потужним джерелом досвіду для України. Однак його слід адаптувати до вимог і умов здійснення реформ в Україні, якщо вона не хоче залишатися "вічним" потенційним кандидатом на вступ до Європейського Союзу [4, с. 21–22].

Отже, можна стверджувати, що пошук оптимальної моделі територіальної організації влади в цілому органічно пов'язаний із процесом децентралізації та деконцентрації повноважень центральних органів виконавчої влади з метою уникнення їх дублювання між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Деконцентрація передбачає передачу цих повноважень до територіальних органів виконавчої влади та до місцевих державних адміністрацій. Децентралізація – делегування виконання державних повноважень органом місцевого самоврядування. Децентралізація повноважень підвищує відповідальність місцевих державних адміністрацій за виконання цих повноважень, а також за координацію діяльності територіальних органів виконавчої влади на місцях із метою досягнення більшої ефективності державного управління соціально-економічними процесами.

Стосовно децентралізації, то згідно з Конституцією України органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади з відповідною передачею бюджетних ресурсів у вигляді закріплених за відповідними бюджетами загальнодержавних податків, зборів, обов'язкових платежів або їх частки, а також трансфертів із Державного бюджету України. Таким чином, повноваження органів виконавчої влади, що передаються державою органам місцевого самоврядування – величина змінна і пов'язана з фінансовими та іншими державними пріоритетами [5, с. 143].

Під "можливостями держави" у цьому випадку розуміється, насамперед, ув'язка всіх політик держави (соціальної, аграрної, фінансової або бюджетної, зовнішньоекономічної тощо) у формуванні законодавчого поля держави, що визначає інструменти і механізми економічного та соціального розвитку регіонів, а під "можливостями регіонів" – увесь нагромаджений у кожному конкретному регіоні природно-ресурсний, матеріально-фінансовий, соціально-трудоий та інший потенціали [6, с. 29].

Регіональна політика, що є частиною загальнодержавної, полягає у зміцненні держави та створенні умов для всебічного економічного і соціального розвитку всіх регіонів у інтересах населення, яке там проживає.

Регіональна політика повинна мати чотири рівні:

- державна стратегія регіональної політики;
- міжрегіональна політика;
- власне регіональна політика;
- локальна політика місцевого самоврядування.

Проблеми управління вирішити раз і назавжди неможливо. На кожному етапі постають нові, як правило, складніші завдання. Кардинальних змін можна досягти лише за умов проведення гнучкої національної та регіональної політики, яка, з одного боку, попереджувала б і стримувала негативні процеси, з іншого – сприяла б прискоренню економічно ефективних і соціально виправданих починань. Розробка стратегії розвитку з наголосом на власні матеріальні, фінансові, науково-технічні та інші ресурси є провідною функцією структур регіонального управління.

Регіональна політика центру дедалі більше впливатиме із гео-економічної ситуації в Україні, у ближньому та далекому зарубіжжі, в окремих регіонах держави. Безпосередньо здійснювати важливі заходи з часом буде складніше. Проведення в життя державної стратегії та регіональної політики в самих регіонах, особливо у великих, поставить їх у залежність від центру. Отже, доцільними є такі заходи:

- вироблення нової системи адміністративно-територіального устрою України;
- розбудова державної системи регіонального управління;

- законодавче забезпечення функціонування системи державного регіонального управління;
- розробка стратегії гармонійного розвитку регіонів України;
- реалізація регіональної кадрової політики тощо [7].

При цьому потрібно виходити з аналізу реформування адміністративного поділу території під впливом змін: економічних, соціальних, екологічних та інших як на окремих територіях, так і в усій системі державного управління.

Особливого значення в цьому сенсі набуває взаємодія регіональних органів влади з інститутами громадянського суспільства, з політичними партіями, суспільно-політичними рухами, профспілками, самодіяльними асоціаціями. Крім того, важливо з'ясувати конституційно-правовий статус регіону.

Регіони України (Автономна республіка Крим, області, райони) мають набути не лише відповідних прав, а й більшою мірою відповідальності перед населенням своїх регіонів і держави щодо життєзабезпечення, зміцнення державності, ефективного використання ресурсів тощо.

Організаційні одиниці в регіоні повинні розглядатись як самостійні просторово-часові одиниці соціального відтворення, елементи "система – регіон" та як частка єдиної соціокультурної цінності Української держави.

Державної підтримки потребують депресивні території, тобто такі територіальні утворення, в яких через економічні, політичні, соціальні, екологічні та інші причини не діють умови і стимули розвитку. Ці територіальні утворення не можуть самостійно вийти з депресивної ситуації і потребують надзвичайної, соціально-організованої підтримки з боку держави.

Новий спосіб співіснування та розвитку регіонів передбачає розробку та здійснення спеціальних заходів щодо вирішення зростаючих суперечностей між ринковою метою і соціальними інтересами населення. Обґрунтування їх, розробка технологій, що гарантують стійкість соціального розвитку, потребують правового регламентування.

Регіони мають зосередити свою увагу на підвищенні ролі економічної сфери і підприємництва, соціальної сфери та розвитку науки, охорони природи, використання природних ресурсів тощо. Пріоритети у саморозвитку регіонів мають стати домінуючими і вирішуватися за рахунок власних, регіональних ресурсів. Ключовими факторами у цьому випадку стають самосвідомість населення, демократизація суспільного життя, формування середнього класу як гаранта стабільності соціуму.

Потребує правового впорядкування сутність і механізм державного регулювання територіального розвитку. Доцільно внести зміни до Закону України "Про стимулювання розвитку регіонів" від 8 вересня 2005 р., це дозволило б встановити предмет, суб'єкти, принципи, форми

і методи державного регулювання територіального розвитку, визначити його правові основи, а також упорядкувати, часто розрізнений, а інколи й нелегітимний, державний вплив на процеси територіального розвитку.

Органічною частиною регіональної політики є реформа місцевого самоврядування, комплекс відносин, що виникають між органами регіону та місцевого самоврядування. По суті в Україні відбувається відокремлення місцевого управління від державного, що актуалізує проблему перерозподілу і розмежування функцій і, відповідно, повноважень. При цьому держава "скидає" на місцеве самоврядування більшу частину функцій, що виконувалися нею раніше, але без відповідного ресурсного забезпечення, залишивши за собою практично всі повноваження, що стосуються фінансів і податків. Саме тому нинішня функціональна структура органів місцевого самоврядування ще далека від тієї, яку мають країни з розвинутою системою місцевого самоврядування. Наука державного управління має внести свій вклад у розвиток досліджень з регіонального управління, зокрема щодо механізмів взаємодії регіонального розвитку та представницьких органів влади на місцях.

Таким чином, для вдосконалення механізмів регіонального управління в системі державної політики необхідно: *по-перше*, використовувати і стимулювати внутрішній потенціал регіону для виживання в ринкових умовах, а не перекачувати фінанси з одного регіону в інший; *по-друге*, створити спеціальний фонд (фонди) регіонального розвитку, за зразком Європейського фонду регіонального розвитку, який фінансуватиме важливі інвестиційні проекти, спрямовані на формування нової економічної структури в регіонах, надаватиме допомогу у вигляді субсидій слаборозвиненим і депресивним районам; *по-третє*, підтримувати малий та середній бізнес у регіонах із застосуванням венчурного капіталу, державного лізингу, взаємних гарантій тощо; *по-четверте*, використовувати наукові дослідження для розробки національної концепції регіональної політики [8, с.148, 189].

В умовах державної незалежності України сильна центральна влада повинна органічно поєднуватися зі зростанням самостійності представницької та виконавчої влади на місцях. Відсутність такого зв'язку сьогодні призводить до того, що місцеві органи влади, замість очікуваних реальних реформ у системі влади, відчують лише диктат влади з центру.

Потрібно відзначити, що реформи мають сенс лише тоді, коли привносять в управління ефективні зміни. Такі реформи мають ґрунтуватися на комплексі дуже добре підготовлених заходів, що враховують усі аспекти. З початку реформи і до початку змін проходить багато часу, оскільки різні групи в суспільстві неоднаково сприймають новизну. Отже, багато залежить від того, які пріоритети визначено, якими практичними кроками починається реформа і які будуть їх наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* : монографія / наук. кер. авт. кол. В. В. Цветков. — К. : Оріони, 1998. — 364 с.
2. *Інноваційні механізми місцевого та регіонального розвитку*. — К. : Атіка-Н, 2003. — 521 с.; *На шляху до Європи. Український досвід Євро регіонів* / за ред. С. Максименка. — К. : Логос, 2000. — 224 с.; *Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування* / за заг. ред. А. Зайця. — К. : Вид. дім "Ін Юре", 2002. — 928 с.; *Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність* / С. А. Романюк, Н. Р. Нижник, В. І. Тимцуник та ін. — К. : Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2007. — 409 с.
3. *Круш П. В. Регіональне управління* : навч. посіб. / П. В. Круш, О. О. Кожемяченко. — К. : Центр навчальної л-ри, 2007. — 248 с.
4. *Адміністративно-територіальний устрій України: проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення* / під заг. ред. В. Г. Яцуби. — К. : Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2003. — 223 с.
5. *Конституція України (із змін. і допов., внес. Законом України від 8 груд. 2004 р. № 2222–IV)*. — Х. : Фоліо, 2007. — 158 с.
6. *Бугай С. Регіональна політика в Україні сьогодні: невизначеність та перспективи становлення* / Бугай С. // *Управління сучасним містом*. — 2005. — № 3–4.
7. *Про Раду регіонів* : указ Президента України від 9 квіт. 2010 р. // *Уряд кур'єр*. — 2010. — 17 квіт.
8. *Державне управління: плани і проекти економічного розвитку* : монографія / О. С. Власюк, Т. В. Дерюгіна, І. В. Запатріна та ін. — К. : Вид-во "ВІП", 2006. — 624 с.

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

ВИСОЧИН І., к. е. н., докторант кафедри економіки
підприємництва КНТЕУ

Останнє десятиріччя було надзвичайно вдалим для торгівлі, яка перетворилася в одну із галузей, що динамічно розвивається, і в якій процеси перетворень протікають найактивніше. Незважаючи на світову економічну кризу та її наслідки, все більшої популярності набу-

© Височин І., 2010

ВІСНИК КНТЕУ 3/2010 _____ 11

вають нові формати торговельних об'єктів, стрімкі темпи створення яких сприяли збільшенню кількості робочих місць, забезпеченню роботою вивільнених із інших сфер діяльності працівників. Обсяги та динамізм розвитку торговельної діяльності значною мірою визначаються ефективністю соціально-економічної політики держави. У цьому контексті актуальним завданням є створення цілісної багаторівневої ефективної системи правового регулювання торгівлі, особливо у сфері державної регламентації умов функціонування цього виду економічної діяльності.

Питання законодавчого врегулювання правових засад здійснення торгівлі та основ її державного регулювання здебільшого обговорюються фахівцями-практиками, викладачами вищих навчальних закладів торговельно-економічного спрямування та державними службовцями, які займаються питанням розвитку торгівлі, на шпальтах періодичних видань, під час проведення тематичних конференцій, симпозіумів, круглих столів з цієї проблематики. Результатом спільних зусиль є оприлюднення проекту Закону України "Про внутрішню торгівлю", у преамбулі до якого зазначено, що цей Закон визначає правові засади здійснення внутрішньої торгівлі, регулює відносини у цій сфері та спрямований на розвиток ефективної торговельної діяльності.

Метою статті є проведення огляду чинного вітчизняного та зарубіжного торговельного законодавства з метою виявлення особливостей визначення сутності, видів торгівлі та інструментів її регулювання на державному рівні.

Законодавча база, яка регламентує відносини, пов'язані з торгівлею, досить різноманітна, адже торгівля охоплює широке коло правових відносин. Торгівлю не можна відділити від таких сфер господарювання, як оподаткування, митний контроль, захист прав споживачів, отримання різноманітних дозволів, оренда та інші операції з нерухомістю, реклама тощо [1, с. 32]. Переважну частину документів, які регулюють торговельну діяльність в Україні, становлять розпорядження, накази, листи різних органів виконавчої влади, зокрема Кабінету Міністрів України, різних міністерств, Державної податкової адміністрації України, Державного комітету з питань регуляторної політики і підприємництва тощо. У загальному вигляді законодавчу базу, що регламентує сферу торгівлі, можна умовно поділити на дві групи – документи, які безпосередньо регулюють торгівлю, та документи, які опосередковано стосуються цієї сфери діяльності. Слід відзначити, що дія нормативних актів може розповсюджуватися на всю сферу відносин торгівлі, а може стосуватися окремого сегменту цих відносин.

Огляд нормативно-законодавчих актів, які регулюють торговельну діяльність в Україні, дозволяє їх групувати таким чином:

- захист прав споживачів і конкуренції у сфері торгівлі та ресторанного господарства;

- загальні засади функціонування підприємств сфери торгівлі, ресторанного господарства і послуг;
- здійснення торгівлі на ринках;
- умови продажу продовольчих і непродовольчих товарів та їх окремих найменувань;
- спеціалізована торгівлю (автомобілями, лікєро-горілчаними та тютюновими виробами);
- питання щодо використання штрихового кодування товарів, засобів вимірювальної техніки та електронних контрольно-касових апаратів;
- питання щодо втрати товарів під час їх транспортування, зберігання та реалізації.

На сучасному етапі виокремлюють три головні системи побудови цивільного та торговельного (комерційного) права [2]: франко-германська система (або дуалістична); цивільно-моністична; торгово-моністична.

Перша система побудови цивільного та торговельного права поширена не лише у Франції та Німеччині, а й у багатьох країнах Західної Європи. До країн із дуалістичною системою побудови цивільного та торговельного права належать Іспанія, Португалія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди та ін. Франко-германською ця система називається тому, що саме ці країни вплинули на схему побудови цивільного та торговельного права в інших країнах. Дуалізм такої системи побудови цивільного та торговельного права пояснюється тим, що в країні одночасно існують і діють цивільні й торговельні кодифіковані норми права.

При цивільно-моністичній системі побудови цивільного та торговельного (комерційного) права в країні діє тільки цивільний кодекс і відсутній окремий торговельний кодекс. Цивільний кодекс частково регулює й торговельні відносини. Прикладом подібної системи побудови цивільного та торговельного (комерційного) права є такі країни Східної Європи, як Україна, Російська Федерація, Республіка Білорусь та ін. Слід зазначити, що в країнах ЄС намітилася тенденція включення до цивільного кодексу положень торговельного права як окремих розділів.

Суть торгово-моністичної системи побудови цивільного та торговельного права полягає в тому, що в країні діє тільки торговельний кодекс при відсутності цивільного. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки діє Єдиний Торговельний кодекс, а єдиний для всієї держави Цивільний кодекс відсутній. Цивільні правовідносини в США регулюються на рівні штатів, у кожному з яких є своє цивільне законодавство, а торговельне законодавство єдине для всієї країни.

У загальному значенні торгівля – це організований у певній послідовності процес товарно-грошового обміну, що відбувається в часі й просторі та відображає сукупність економічних відносин із приводу обміну продуктами праці й задоволення потреб споживачів у товарах і послугах у тому вигляді, в який час і в такому місці, які відповідають їх вимогам [3].

Специфіка торгівлі відбивається у властивих тільки їй торговельно-технологічних процесах (закупівля, транспортування, приймання, зберігання та підготовка до продажу товарів, торговельне обслуговування покупців, надання торговельних послуг); в особливостях праці персоналу, що повинен мати професійну підготовку; у спеціально створеній для роботи з товарами матеріально-технічній базі (складська і торговельна мережа, спеціальне обладнання, транспортні засоби тощо); в технології та організації торговельного обслуговування населення.

Господарський кодекс України, який встановлює основні принципи побудови правових відносин у сфері торгівлі (купівлі-продажу), визначає господарсько-торговельну діяльність як діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання у сфері товарного обігу, спрямовану на реалізацію продукції виробничо-технічного призначення і виробів народного споживання, а також допоміжну діяльність, яка забезпечує їх реалізацію шляхом надання відповідних послуг [4, ст. 263]. Залежно від ринку (внутрішнього чи зовнішнього), в межах якого здійснюється товарний обіг, господарсько-торговельна діяльність виступає як внутрішня торгівля або як зовнішня торгівля.

Господарсько-торговельна діяльність може здійснюватися суб'єктами господарювання в таких формах: матеріально-технічне постачання і збут; енергопостачання; заготівля; оптова торгівля; роздрібна торгівля і громадське харчування; продаж і передача в оренду засобів виробництва; комерційне посередництво у здійсненні торговельної діяльності та інша допоміжна діяльність із забезпечення реалізації товарів (послуг) у сфері обігу.

Господарським кодексом України також визначено, що за договором поставки одна сторона – постачальник зобов'язується передати (поставити) в зумовлені строки (строк) другій стороні – покупцеві товар (товари), а покупець зобов'язується прийняти зазначений товар (товари) і сплатити за нього певну грошову суму.

Термін "торгівля" також тлумачиться в Національному стандарті України "Роздрібна та оптова торгівля: терміни та визначення понять". Відповідно до Стандарту, торгівля – це "вид економічної діяльності у сфері товарообігу і просування їх від виробника до споживача у формі купівлі-продажу та надавання пов'язаних із цим послуг" [5]. Таке трактування торгівлі було покладено в основу її визначення у Порядку провадження торговельної діяльності та правилах торговельного обслуговування населення [6]. Проведений порівняльний аналіз свідчить,

що в Італії законодавство про внутрішню торгівлю розповсюджується тільки на торгівлю товарами і визначає торгівлю як посередницьку діяльність з розповсюдження товарів [7]. Відповідно до Федерального Закону Російської Федерації "Про основи державного регулювання торговельної діяльності Російської Федерації" торгівля (торговельна діяльність) – це вид підприємницької діяльності, пов'язаний з придбанням і продажем товарів [8]. У Швейцарії та Кореї торговельне законодавство охоплює також деякі суміжні послуги (складування, пакування). Дослідження торговельного законодавства країн СНД дозволило виявити, що торговельні послуги внесено до поняття торгівлі у Законі Республіки Білорусь "Про торгівлю" [9] та Законі Республіки Молдова "Про внутрішню торгівлю" [10]. Причому під торгівлею, згідно із Законом Республіки Білорусь "Про торгівлю", розуміють підприємницьку діяльність торговельних організацій та індивідуальних підприємців, в основі якої лежать відносини з продажу вироблених, перероблених або придбаних товарів, а також з виконання робіт, надання послуг, пов'язаних із продажем товарів.

Отже, пропозицію товарів забезпечує торговельна діяльність, яка в Національному стандарті України "Роздрібна та оптова торгівля: терміни та визначення понять" трактується як ініціативна, систематична, виконувана на власний ризик для одержання прибутку діяльність юридичних і фізичних осіб щодо купівлі та продажу товарів кінцевим споживачам або посередницькі операції, або діяльність із надавання агентських, представницьких, комісійних та інших послуг у просуванні товарів від виробника до споживача [5].

Суб'єктом торговельної діяльності є зареєстрована в установленому порядку юридична або фізична особа, яка здійснює торговельну діяльність на постійній основі для одержання прибутку й укладає в процесі цієї діяльності договори від свого імені, на свій ризик і під свою майнову відповідальність [11]. Суб'єктами торговельної діяльності є винятково продавці товарів – безпосередні товаровиробники та торговельні посередники.

У країнах ЄС статистика торгівлі всю сферу торгівлі поділяє на чотири основні види діяльності [12, с. 279]: оптова торгівля; роздрібна торгівля; торговельне посередництво; готельне та ресторанне господарство, туризм.

В Україні відповідно до Класифікатора видів економічної діяльності [13] торгівля належить до секції G, що має назву "Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку". Статистичні спостереження в торгівлі проводяться за розділами, визначеними у Класифікаторі: торгівля автомобілями та мотоциклами, їх технічне обслуговування та ремонт; оптова торгівля і посередництво в оптовій торгівлі; роздрібна торгівля; ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку.

У всіх країнах торгівлю поділяють на оптову та роздрібну за певними критеріями: специфіка суб'єкта торговельної діяльності (Італія, Японія), характер використання товару та обсяг продажу товарів.

Законодавство Італії визначає оптову торгівлю як продаж товарів професійним користувачам або посередникам (комерсантам) з метою їх подальшого перепродажу безпосереднім покупцям. У Японії до сегмента оптової торгівлі належать відносини щодо купівлі-продажу товарів, що виникають між підприємцями. Відповідно, під роздрібною торгівлею розуміють продаж або перепродаж товарів безпосереднім споживачам із використанням для цих цілей пересувних і стаціонарних торговельних структур.

В інших державах торгівлю поділяють на оптову й роздрібну за критерієм обсяг проданих товарів. При цьому законодавством, як правило, визначений граничний обсяг проданих (придбаних) товарів для цілей як роздрібною, так і оптовою торгівлі.

Національний стандарт України "Роздрібна та оптова торгівля: терміни та визначення понять" [5] визначає оптову торгівлю як вид економічної діяльності у сфері товарообігу, що охоплює купівлю-продаж товарів за договорами поставки партіями для подальшого їх продажу кінцевому споживачеві через роздрібну торгівлю або для виробничого споживання та надавання пов'язаних із цим послуг, а роздрібну торгівлю як вид економічної діяльності в сфері товарообігу, що охоплює купівлю-продаж товарів кінцевому споживачеві та надавання йому торговельних послуг. Таким чином, у трактуванні оптової торгівлі акцент зроблено на обсяг продажу товарів – партіями, та використанні товарів у цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім споживанням. Отже, головною ознакою роздрібною торгівлі є реалізація товарів покупцям для некомерційного використання, тобто для безпосереднього споживання.

Проектом Закону України "Про внутрішню торгівлю" [11] пропонується, крім розглянутих вище видів торгівлі, законодавчо закріпити як різновид оптової торгівлі дрібнооптову торгівлю, яка охоплює купівлю-продаж товарів дрібнооптовими партіями з наданням покупцям обмеженого кола послуг, а як різновид роздрібною торгівлі – дрібно-роздрібну торгівлю, яка охоплює купівлю-продаж обмеженого асортименту товарів кінцевому споживачу та надання йому найпростіших послуг. Відмінності між відповідним видом та різновидом торгівлі полягають у ширині та глибині представленого асортименту та кількості послуг, які надаються споживачеві у процесі торговельного обслуговування.

Потрібно відзначити, що системної законодавчої регламентації оптової торгівлі в переважній більшості іноземних держав не спостерігається. Можна лише говорити про загальні вимоги до товарів, що продаються, які поширюються на обидві форми торгівлі (оптову й роз-

дрібну). До таких вимог, наприклад, належать вимоги щодо обов'язкового маркування, сертифікації деяких видів товарів, вимоги до їхнього пакування, а також низка додаткових обмежень і вимог до обороту різних груп товарів (тютюн, алкоголь, лікарські препарати та ін.). Обороти алкогольної продукції обмежений практично в усіх державах за допомогою ліцензійних або інших дозвільних механізмів (США, Велика Британія, Швейцарія та ін.). У деяких країнах (Франція, Німеччина) оптовою торгівлею займаються вузькоспеціалізовані компанії, що реалізують товари на оптових ринках, як звичайних, так і спеціалізованих за товарними групами (м'ясо, риба, овочі, фрукти).

Протилежна ситуація спостерігається у сфері регулювання роздрібною торгівлі. Якщо говорити про загальні тенденції державного регулювання цього виду діяльності в іноземних державах, то як правило, правовідносини, що виникають у сфері роздрібною торгівлі, регламентуються на двох рівнях [7].

Перший – відносини між органами влади і підприємцем, що здійснює торговельну діяльність (регламентація на законодавчому рівні форм здійснення торгівлі та вимог до створення підприємств торгівлі).

Аналіз зарубіжного законодавства свідчить, що в деяких випадках передбачається дозвільний порядок організації торговельних підприємств (магазинів, центрів, супермаркетів). При цьому в більшості випадків повноваження з видачі таких дозволів, а також із визначення вимог до підприємств торгівлі, режиму їх роботи і місць їх розміщення покладені на регіональну (місцеву) владу. В Італії місце розташування крупних підприємств торгівлі повинно визначатися муніципалітетами з урахуванням планів міського будівництва і потреб населення. У Великій Британії для відкриття крупного підприємства торгівлі необхідно отримати дозвіл не лише місцевої, а й центральної влади. У Швейцарії ведення всієї торговельної діяльності потребує дозволів, за винятком підприємств-виробників, які одночасно здійснюють дрібнороздрібну торгівлю товарами власного виробництва.

Іншим розповсюдженим способом є повідомний (заявний) порядок відкриття підприємства торгівлі. Цього шляху, наприклад, дотримується Німеччина, Польща, Індія. Зокрема в Німеччині дозвільний порядок встановлений тільки щодо торгівлі окремими видами товарів (зброя, піротехніка). У Польщі діяльність, пов'язана із зберіганням і оборотом вибухових речовин, зброї і набоїв, а також палива й енергії, підлягає ліцензуванню. Торгівля іншими товарами підлягає реєстрації (внесення до спеціального реєстру інформації про підприємство і його діяльність) шляхом повідомлення з додаванням декларації, яка підтверджує дотримання підприємством вимог і умов здійснення цього виду діяльності. В Індії для продажу м'ясної продукції, бакалійних товарів, алкоголю, медичних препаратів, парфумерно-косметичної про-

дукції та побутової техніки потрібно отримати (крім дозволу на відкриття магазину) додаткову ліцензію на право торгівлі за кожною групою товарів.

У законодавстві окремих країн висуваються спеціальні вимоги до суб'єктів торговельної діяльності. Наприклад, у Кореї обов'язковою є наявність реєстраційного посвідчення (так званий бізнес-ID), в Італії займатися торгівлею можуть особи, у відношенні яких немає рішення про банкрутство або не знятої судимості.

У Німеччині з 1956 р. діє Федеральний Закон "Про закриття магазинів", згідно з яким час роботи торговельних підприємств суворо регламентується. Закон спрямований на захист прав працівників торгівлі на повноцінний відпочинок, а також надання цієї можливості решті населення, в тому числі і для реалізації громадянських обов'язків [14]. Лише у 2006 р. на фоні лібералізації торгівлі в країнах ЄС жорсткі обмеження часу роботи торговельних підприємств були зняті, а федеральним землям делеговані більші права щодо регулювання цього питання.

Другий – відносини між підприємцем, що здійснює торговельну діяльність і споживачем (закріплення комплексу вимог до умов і правил здійснення торгівлі, до товарів, що реалізуються; регламентація умов угод між продавцем і покупцем).

Крім розповсюджених у всьому світі загальних вимог до умов і правил здійснення торгівлі та товарів, що реалізуються, у законодавстві окремих країн є певні особливості. В Індії регулюються поставки, ціноутворення і розподіл товарів першої необхідності, до яких належать чотирнадцять товарів: рис, пшениця, горох, чай, цукор, сіль, картопля, олія, молоко та деякі інші продовольчі товари. В Іспанії та Німеччині передбачені спеціальні вимоги до торгівлі товарами за зниженими цінами, продажу товарних залишків у рамках ліквідації торговельного підприємства. У Греції передбачено право держави безпосередньо регулювати ціни (надбавки) на соціальні товари в кризові періоди (на строк до 6 місяців).

У сфері державного регулювання торговельної діяльності заслуговує на увагу нещодавно прийнятий Державною Думою Російської Федерації Закон "Про основи державного регулювання торговельної діяльності Російської Федерації" [8], він поширюється на всі підприємства, що здійснюють перепродаж товарів. Особливу увагу в Законі приділено взаємовідносинам між постачальниками і торговельними мережами.

Державне регулювання торговельної діяльності в Російській Федерації (РФ) здійснюється за допомогою:

по-перше, встановлення вимог до організації та здійснення торговельної діяльності. Вимоги встановлюються Урядом РФ, федераль-

ними органами виконавчої влади, органами державної влади суб'єктів РФ і органами місцевого самоврядування. Закон закріплює за кожним із суб'єктів певний обсяг повноважень. Наприклад, до повноважень Уряду РФ належить затвердження методики розрахунку й порядку встановлення суб'єктами РФ нормативів мінімальної забезпеченості населення площею торговельних об'єктів. До повноважень відповідного органу державної влади суб'єкта РФ належить встановлення нормативів мінімальної забезпеченості населення площею торговельних об'єктів для суб'єкта РФ і проведення інформаційно-аналітичного спостереження за станом ринку певного товару на території суб'єкта;

по-друге, антимонопольного регулювання, пов'язаного в тому числі з введеними особливими антимонопольними правилами для торгівлі продовольчими товарами й антимонопольними вимогами до органів державної влади суб'єктів РФ, органів місцевого самоврядування. Законом вводиться право Уряду РФ встановлювати на строк до 90 днів гранично припустимі роздрібні ціни на окремі види соціально значимих продовольчих товарів першої необхідності у разі зростання їх цін упродовж 30 календарних днів на 30 і більше відсотків. Перелік таких товарів і порядок встановлення гранично припустимих цін повинен бути встановлений Урядом РФ;

по-третє, інформаційного забезпечення. Передбачено створення системи державного інформаційного забезпечення у сфері торгівлі, у тому числі формування торговельних реєстрів суб'єктів РФ;

по-четверте, державного контролю (нагляду), у рамках якого контролюється дотримання положень цього Закону й Федерального Закону "Про захист конкуренції".

Закон змінив правовідносини сторін щодо укладання договору поставки продовольчих товарів і умови цього договору:

- сторони зобов'язані надавати інформацію про умови відбору контрагента й суттєві умови договору поставки шляхом розміщення інформації на своєму сайті в мережі Інтернет або шляхом надання затребуваної інформації безоплатно в 14-денний строк від дня одержання відповідного запиту;

- допускається включення до ціни договору поставки винагороди, виплачуваної суб'єктові торговельної діяльності, за придбання ним у постачальника певної кількості товарів (бонус за обсяг), але розмір винагороди не може перевищувати 10 % від ціни придбаних товарів. Забороняється виплачувати винагороду при придбанні окремих видів соціально значимих продовольчих товарів, Законом заборонено інші види винагород і компенсацій роздрібним мережам;

- встановлено строки оплати поставок деяких продовольчих товарів. Для продуктів харчування строком придатності до 10 днів строк оплати становить до 10 робочих днів із моменту приймання товару, для продуктів харчування строком придатності до 30 днів – до 30 календарних днів, для інших продуктів харчування, у тому числі алкоголю, – до 45 календарних днів;

• сторонам договору поставки продовольчих товарів заборонено: створювати дискримінаційні умови, у тому числі створювати перешкоди для доступу на товарний ринок або виходу з товарного ринку інших господарюючих суб'єктів, порушувати встановлений нормативними правовими актами порядок ціноутворення; нав'язувати контрагентіві умови, зокрема про заборону на укладання договорів поставки з іншими господарюючими суб'єктами, що здійснюють аналогічну діяльність, а також з іншими господарюючими суб'єктами на аналогічній або іншій умовах; про надання контрагентіві відомостей про аналогічні договори, що укладаються з іншими контрагентами; про внесення постачальником плати за право поставок товарів до торговельних об'єктів, що відкриваються або вже функціонують ("плата за вхід"), плати за зміну асортименту продовольчих товарів тощо.

Закон обмежує домінуюче положення торговельної мережі 25 % ринку для продовольчих товарів. Торговельна мережа (за винятком сільськогосподарського споживчого кооперативу, організації споживчої кооперації), частка якої перевищує 25 % обсягу всіх реалізованих продовольчих товарів за попередній фінансовий рік у межах адміністративної одиниці не має права придбавати або орендувати в межах відповідного адміністративно-територіального утворення додаткову площу торговельних об'єктів для здійснення торговельної діяльності на будь-яких підставах, у тому числі в результаті введення в експлуатацію торговельних об'єктів, участі в торгах, проведених із метою їх придбання.

Крім того, Закон встановлює, що суб'єкти малого або середнього підприємництва повинні використовувати не менше 60 % нестационарних торговельних об'єктів.

Четвертий розділ цього Закону повністю присвячений заходам щодо розвитку торговельної діяльності, серед яких можна виокремити ключові:

• органи виконавчої влади суб'єктів РФ і місцевого самоврядування можуть розробляти регіональні й муніципальні програми розвитку торгівлі;

• органи державної влади суб'єктів РФ здійснюють заходи, що передбачають: стимулювання інвестиційних проектів, спрямованих на будівництво торговельної інфраструктури для сільськогосподарської продукції; підтримку сільськогосподарських споживчих кооперативів, організацій споживчої кооперації, що здійснюють торгово-закупівельну діяльність у сільській місцевості; стимулювання ділової активності в торговельній діяльності шляхом організації й проведення виставок, ярмарків;

• органи місцевого самоврядування передбачають будівництво, розміщення торговельних об'єктів у документах територіального планування, правилах землекористування й забудови, а також розробляють і затверджують схеми розміщення нестационарних торговельних об'єктів.

На відміну від розглянутих положень Закону Російської Федерації, проект Закону України "Про внутрішню торгівлю" визначає правовий статус суб'єкта торговельної діяльності, загальні вимоги щодо здійснення торговельної діяльності, а державне регулювання торгівлі в цьому нормативному акті обмежується характеристикою його загальних засад.

Засади державного регулювання торговельної діяльності, державного контролю і відповідальності у сфері торгівлі розкриваються і в Законі Республіки Білорусь "Про торгівлю" та Законі Республіки Молдова "Про внутрішню торгівлю", однак вони також наведені узагальнено й не відображають специфіки державного регулювання сучасних видів торгівлі та новітніх форматів торговельних об'єктів.

Щодо країн ЄС, то законодавча база, пов'язана з регулюванням внутрішнього ринку, спирається на традиційні національні закони і розвивається на основі імплементації директив і постанов Євросоюзу. Торговельне законодавство Франції регулює питання визначення домінування великих торговельних мереж (обмеження домінуючого положення торговельної мережі 20 % обсягу закупівлі товару певного виду на ринку, де діє постачальник), бонусів і додаткових платежів мережі (встановлюються в рамках договору про торговельну співпрацю між мережею і постачальником, визначення "фальшивої співпраці" як вимоги оплати ненаданих послуг), строку оплати поставок (якщо інше не передбачено договором – до 30 календарних днів із моменту поставки, строк може бути подовжений до 45 робочих (60 календарних) днів), строку оплати поставок швидкопсувних продуктів (диференціюються залежно від товару) [15].

Таким чином, українським законотворцям доцільно лише частково використати російський досвід регулювання торгівлі, а за основу взяти європейські досягнення, особливо враховуючи прагнення України отримати режим вільної торгівлі із країнами Євросоюзу. Функції регулювання торгівлі можуть бути покладені на єдиний центральний орган, який відповідає за регулювання національного споживчого ринку (у США – Міністерство торгівлі, у Великій Британії – Міністерство торгівлі і промисловості, в Японії – Міністерство економіки, торгівлі і промисловості, в Російській Федерації – Міністерство промисловості і торгівлі, у Республіці Білорусь – Міністерство торгівлі), або відповідна компетенція розподіляється між різними міністерствами та відомствами (Німеччина, Україна). Навіть за наявності в країні єдиного державного центрального органу, регулювання охоплює комплекс питань, пов'язаних не лише з торгівлею, а й з іншими видами підприємницької діяльності та з розвитком ринкової економіки загалом.

Впливовими регуляторами ринку на національному рівні, особливо в країнах Західної Європи, США, є громадські організації – підприємницькі об'єднання, асоціації споживачів, профспілки, науково-дос-

лідні інститути, які здійснюють зворотний зв'язок зі споживачами, бізнесом і урядом, а також виконують інформаційно-консультативні, контрольні, захисні, наглядові та інші функції.

Отже, можна зробити висновок, що законодавство України, що регулює торговельну діяльність, подібне до законодавства багатьох зарубіжних країн, особливо у сфері регламентації правовідносин між продавцем і споживачем при купівлі-продажу товарів, у тому числі щодо якості й безпеки товарів. Однак є й певні відмінності. Зарубіжне законодавство, як правило, засноване на загальному законі, що регламентує питання внутрішньої торгівлі, зокрема взаємовідносини органів влади і суб'єктів торговельної діяльності, визначення основних понять, основних принципів здійснення торговельної діяльності, встановлення єдиних вимог до учасників торговельного процесу, регулювання сучасних видів торгівлі (електронна торгівля, мережевий маркетинг). Прогалиною українського торговельного законодавства є неврегульованість питань щодо організації взаємовідносин торговельних мереж і постачальників, визначення "порогу" домінування торговельної мережі на локальному ринку тощо.

У державному регулюванні торгівлі найбільш важливим питанням вбачається регламентація, зведення правил і обмежень здійснення торговельної діяльності, що є необхідною умовою її впорядкування. Розробка системи правил економічної поведінки для всіх учасників процесу необхідна для надання суб'єктам торгівлі самостійності в підприємницькій діяльності. Удосконалення механізму державного регулювання торгівлі на рівні окремих суб'єктів передбачає перетворення структур керування, засноване на чіткому розмежуванні функцій державного регулювання торгівлі й безпосереднього оперативно-господарського управління, що передбачає розвиток самостійного господарювання і самоврядування підприємств різних форм власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Юридический* аспект ритейла // Торговое дело. — 2007. — № 1–2 (янв.-февр.) — С. 32–35.
2. *Горбухов В. А.* Коммерческое право : конспект лекций / В. А. Горбухов — М. : ЭКСМО, 2007. — 189 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.fictionbook.ru/author/v_a_gorbuхов/kommercheskoe_pravo_konspekt_lekcii/.
3. *Николаева И. Н.* Торговля в сфере товарного обращения [Электронный ресурс] / И. Н. Николаева. — Режим доступа : <http://lib.usue.ru/avtoref/izvest/99-2/s196.pdf>.
4. *Господарський* кодекс України : станом на 24 лют. 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-15&zahyst=4/UMfPEGznhhdzJ.Zi.IQwPcHI4Ogs80msh8le6>.
5. *Роздрібна* та оптова торгівля: терміни та визначення понять. ДСТУ 4303:2004. — [Чинний від 2005–07–01]. — К. : Держспоживстандарт України, 2005. — 18 с. — (Національний стандарт України).

6. *Порядок* провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування населення : станом на 15 черв. 2006 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=833-2006-%EF>.
7. *Анализ* законодательств иностранных государств в области регулирования вопросов внутренней торговли [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.market-ekb.ru/win/download/69/>.
8. *Об основах* государственного регулирования торговой деятельности Российской Федерации : Федеральный Закон Российской Федерации по состоянию на 1 февр. 2010 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rg.ru/2009/12/30/torgovlya-dok.html>.
9. *О торговле* : Закон Республики Беларусь по состоянию на 17 дек. 2009 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://pravo.by/webnpa/text.asp?RN=h10300231>.
10. *О внутренней* торговле : Закон Республики Молдова по состоянию на 27 июля 2001 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=3368.
11. *Проект* Закону України "Про внутрішню торгівлю".
12. *Рождественська Л. Г.* Статистика ринку товарів та послуг : навч. посіб. / Лариса Григорівна Рождественська. — К. : КНЕУ, 2005. — 419 с.
13. *Класифікація* видів економічної діяльності. ДК 009–2005. — [Чинний від 2006–04–01]. — К. : Держспоживстандарт України, 2006. (Державний класифікатор України).
14. *Зверев А.* Организация и регулирование розничной торговли в Германии / А. Зверев // Экономист. — 2010. — № 2. — С. 62–70.
15. *Дикаленко М.* О торговом законодательстве Украины [Электронный ресурс] / М. Дикаленко, Э. Московчук. — Режим доступа : http://www.prostobiz.ua/biznes/gosregulirovanie/stati/o_torgovom_zakonodatelstve_ukrainy.

ПАРТНЕРСТВО ДЕРЖАВИ І БІЗНЕСУ ЯК ФАКТОР ДІЛОВОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

МЕЛЬНИК М., к. е. н., ст. науковий співробітник Інституту
регіональних досліджень НАН України

У ході новітніх соціальних, економічних та інституційних трансформацій змінюється роль держави, правила та форми її участі в економіці, а також способи регулювання економічних процесів. У результаті глобалізації та посилення взаємозалежності суб'єктів економічної діяль-

© Мельник М., 2010

ВІСНИК КНТЕУ 3/2010

 23

ності, ускладнення відтворювального процесу, завдань економічного регулювання виникає необхідність вивчення нових форм взаємодії всіх основних економічних суб'єктів, у першу чергу, держави й бізнесу.

Вчені економісти та практики протягом багатьох років намагаються знайти шляхи вирішення проблем пов'язаних зі зниженням ефективності бізнесу, інституційними недоліками його функціонування, підвищенням соціальної відповідальності як держави, так і окремих суб'єктів господарювання, злиттям владних інституцій і бізнес-структур, що породжує корупцію та багато інших девіантних проявів у бізнес-середовищі і стримує процес реформування суспільства в цілому. Існуюча в Україні система взаємин бізнесу і держави зумовлює необхідність формування нових механізмів партнерства та взаємодії між ними на основі поєднання як принципів державного регулювання економіки з метою забезпечення цілей, завдань та пріоритетів розвитку суспільства, так і мотиваційних інтересів бізнесу.

У сучасній змішаній ринковій економіці формуються регульовані економічні відносини з тісною взаємодією та співіснуванням держави і бізнесу, що проявляється у розвитку різноманітних форм партнерства та їх поширення в різних галузях економіки. Французький політик і дослідник Л. Фабіус стверджує, що на зміну державі-володареві в XXI ст. приходять час держави-партнера – "наступає епоха синтезу", що робить державу більш ефективною та відкритою [1]. При цьому перетворення держави в рівноправного суб'єкта ринкових відносин стосується, насамперед, не просто кількісного внеску, а співвідношення прав і обов'язків сторін. Отже, науковий пошук та обґрунтування ефективних методів, форм і механізмів економічного партнерства і взаємодії бізнесу та держави, які б сприяли діловій активності, є важливим народногосподарським завданням.

Вивченням проблем формування концесійних відносин у процесі трансформації економіки й обґрунтуванням заходів щодо вдосконалення механізмів використання концесії з метою залучення інвестиційних ресурсів займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: О. Вікарчук, М. Войнаренко, І. Бернштейн, М. Богуславський, З. Варналій, В. Денисюк, В. Осіпов, Т. Пузанов, Я. Усенко, В. Чепінога та ін. Окремі аспекти інституційно-правового та економіко-організаційного забезпечення реалізації різних форм державно-приватного партнерства досліджували В. Варнавський, В. Геєць, О. Головка, М. Дерябіна, С. Дрига, Т. Єфіменко, М. Клінова, О. Кужель, В. Ляшенко, Я. Жаліло та ін. Однак відсутнє комплексне дослідження використання різних моделей державно-приватного партнерства, обґрунтування оптимальних форм для вітчизняної практики у процесі реалізації стратегічних суспільних і приватних ініціатив.

Метою статті є вивчення світового досвіду використання різних моделей державно-приватного партнерства, узагальнення існуючих

в Україні інституційних прогалин щодо реалізації окремих його форм та обґрунтування комплексу заходів щодо впровадження системного підходу в управлінні процесами економічної взаємодії бізнесу і держави.

Світова практика використання різних моделей партнерства держави і бізнесу, обумовлена необхідністю реалізації національних, стратегічних та великих програм і проектів пріоритетного соціально-економічного значення; важливістю перебування певних мережевих і монопольних сегментів у власності держави через стратегічну, економічну й соціально-політичну значимість об'єктів інфраструктури; інституційною неготовністю власника (держави та окремих регіонів) до передачі певних прав на інфраструктуру бізнесу; недостатністю державних коштів для забезпечення їх розширеного відтворення; високою ризиковістю інвестування в капіталомісткі об'єкти при відсутності гарантій держави.

Партнерство держави і бізнесу (державно-приватне партнерство – ДПП) спрямоване на "реформування державної власності з метою її більш органічного включення в систему ринкових відносин", являє собою "альтернативу приватизації життєво важливих і стратегічно значимих об'єктів державної власності" [2, с. 5]. Державно-приватне партнерство це свого роду "інституційний та організаційний альянс державної влади і приватного бізнесу з метою реалізації суспільно-значимих проектів у широкому спектрі сфер діяльності – від розвитку стратегічно важливих галузей економіки до надання суспільних послуг у масштабах всієї країни чи окремих територій" [3, с. 61]. Саме масштабність проектів стратегічного значення обумовлюють необхідність концентрації та об'єднання фінансових, матеріальних, управлінських ресурсів і інвестиційних зусиль держави й приватного сектору.

З огляду на питання власності економічні погляди різняться трактуванням категорії ДПП. Деякі автори розглядають ДПП як особливу форму непрямої приватизації [4], інші вважають, що партнерство знаходиться на межі державного й приватного секторів, не виступаючи ні приватизованими, ні націоналізованими інститутами [5]. Найбільш конструктивним є розуміння ДПП як повноцінної заміни приватизаційних програм, що дозволяє реалізувати потенціал приватнопідприємницької ініціативи, з одного боку, і зберегти контрольні функції держави в соціально значимих секторах економіки – з іншого [2, с. 34–37]. Тобто, на відміну від приватизації, у партнерствах право власності зберігається за державою, а ступінь участі приватного підприємництва у спільних із державою проектах залежить від обраної форми партнерства і масштабів передачі повноважень у приватні руки.

Відповідно до західноєвропейської традиції, формально приватизоване підприємство, тобто підприємство, яке на 100 % належить державі, але працює в приватній організаційно-правовій формі (акціонерного товариства або товариства з обмеженою відповідальністю), не

вважається партнерством. Так само не вважається ним і самостійне приватне підприємство, яке уклало з державною владою стандартний контракт на поставку соціально значимої продукції або послуг. Основною ознакою державно-приватного партнерства є "участь у публічно-приватному коопераційному ланцюжку зі створення доданої вартості". У свою чергу, процес її створення значною мірою визначається характером перерозподілу завдань і ризиків між державним і приватним партнерами. При цьому кожен партнер покладає на себе ті завдання й відповідальність, які він може забезпечити найбільш якісно й ефективно. Це і є синергійний потенціал партнерства [3, с. 67–68].

В основі побудови системи партнерства держави та бізнесу лежить усвідомлений принцип того, що виконання державою своїх соціально-економічних функцій є неможливим без ефективно функціонуючого бізнесу, у свою чергу, останній не може розвиватися ефективно без підтримки (сприяння) держави. При цьому методологічну основу взаємодії бізнесу й держави становить характеристика і врахування самого бізнесу, його цілей і способів їх досягнення, функцій в економічній системі та ролі у суспільстві. Адже партнерство держави і бізнесу априорі визначається суспільним характером як виробництва, так і споживання. Розвиток цього партнерства підсилює суспільний характер господарських відносин, який, у свою чергу, визначає основні риси суспільного відтворення, принципи й пропорції обміну виготовлених матеріальних благ у суспільстві, засоби реалізації економічних інтересів господарюючих суб'єктів і суспільства в цілому.

Управління економічною взаємодією бізнесу і держави, крім єдиних національних засад, має також регіональні аспекти застосування, обумовлені специфікою регіональних можливостей та умов їх реалізації. Реалізація проектів ДПП на рівні місцевого самоврядування сприяє виконанню більшості соціально значимих проектів у сфері дорожньо-транспортного господарства, соціальної інфраструктури, водного господарства й водоочисних споруджень, охорони навколишнього середовища, житлового будівництва, енерго- і газозабезпечення. У зв'язку з нестачею фінансових ресурсів у комунальному господарстві залучення приватного капіталу є звичною практикою, однак саме на місцевому рівні зазвичай вирішується дилема щодо приватизації об'єктів комунальної власності з ризиками "скорочення кількості робочих місць, подорожчання комунальних послуг, заміни монополії публічних служб приватною монополією" [3, с. 67] чи використання та ініціювання різних моделей ДПП.

Вибір шляхів і механізмів досягнення партнерства бізнесу і держави в регіонах є актуальним завданням регіонального розвитку держави. Регіональний бізнес зосереджує значні фінансові та матеріальні ресурси розвитку територій, управлінський та кадровий потенціал, прогресивні організаційно-управлінські та фінансові технології. Саме тому

обґрунтування напрямів їх раціонального використання у багатьох питаннях визначають можливості розвитку економіки регіонів та вирішення їх соціальних проблем.

В умовах глобалізації державно-приватне партнерство, в результаті взаємопроникнення внутрідержавних та міжнародних товарно-фінансових потоків, виступає інструментом зміцнення господарських, територіальних і соціальних взаємозв'язків між країнами та окремими частинами економічного простору всередині країни. Із посиленням міждержавних економічних взаємовідносин з'являються можливості щодо залучення поряд із вітчизняним також і приватного іноземного капіталу для фінансування інфраструктурних мереж, магістральних трубопроводів, морських і повітряних портів, систем водо-, газо-, тепло-, енергопостачання. Адже рівень розвитку інфраструктури впливає на інвестиційну привабливість інших сфер господарства, ділову фінансову активність й конкурентоспроможність країни на світовому ринку та її готовність до участі в міжнародній кооперації.

Залучення іноземного капіталу на засадах ДПП сприяє інтеграції країни у світовий економічний простір, отже, набуттю необхідного досвіду, передових технологій та інститутів у сфері управління й організації виробництва. Таке ДПП передбачає використання методів економічної дипломатії для стимулювання зростання національної економіки: держави взаємодіють із ТНК у глобальному контексті, що слугує умовою підтримки й підвищення конкурентоспроможності національних економік. У результаті господарська роль держави зростає, незважаючи на зменшення її частки в капіталі компаній [6, с. 80].

Процеси глобалізації, всупереч протекціоністським віянням, супроводжуються підтримкою держав щодо активізації діяльності бізнесу за кордоном, усвідомленням потреби і переваги переходу від окремих національних ринків до загальноєвропейських чи світових на основі об'єднання капіталів, доступом через різні моделі ДПП приватних іноземних інвестицій у інфраструктурні галузі. В Євросоюзі для розвитку інфраструктури використовуються "служби загального економічного значення" (СЗЕЗ), у рамках яких головною умовою функціонування підприємств є надійність роботи і не обмеження конкуренції незалежно від частки власності (державної чи приватної). Однак із певною обережністю в міжнародних проектах сприймаються іноземні партнери, які контролюються державою і займають монопольне положення у своїх країнах.

В останні роки організація роботи сфери суспільних послуг, на яку доводиться 2/3 ВВП і зайнятих розвинених країн, 80 % європейських активів, на ринкових принципах стала вважатися більш ефективною, ніж традиційна. У суперництві континентальної та англосаксонської моделей перемагає друга, де пріоритет надається принципам нової системи державного управління, яка побудована на комерційній

основі і спрямована на скорочення державних витрат щодо надання суспільних послуг [6, с.78]. У цьому контексті, державно-приватне партнерство є дієвим інструментом зміни ролі та участі держави як суб'єкта економічних відносин у комерційному виробництві суспільних благ у країні чи за її межами.

Розвиток існуючих та поява нових форм і моделей партнерства держави і бізнесу лежить у площині розв'язуваних завдань. Саме тому у світі здебільшого поширюються форми партнерства, які базуються на перевагах і поєднанні різних моделей, а саме організаційних, фінансування та кооперації.

В організаційних моделях (експлуатаційна, концесійна та ін.) державно-приватного партнерства глибокого вторгнення у відносини власності не відбувається, співпраця держави і бізнесу здійснюється за рахунок залучення третіх організацій, переуступки окремих функцій і контрактних зобов'язань, використання можливостей передачі об'єктів у зовнішнє управління. Зокрема в експлуатаційній моделі приватний суб'єкт господарювання приймає на себе обов'язок щодо часткової або повної експлуатації того чи іншого об'єкта, що належить державі, і одержує від держави винагороду керуючого. При концесійній моделі приватний економічний суб'єкт здійснює роботи чи надає певні послуги безпосередньо кінцевим споживачам (населенню) і одержує, таким чином, право прямо фінансувати свої витрати з винагороди або плати за користування [7, с. 6–7].

До моделей фінансування варто віднести такі форми, як комерційний найом, оренда, всі види лізингу, попереднє й інтегроване проектне фінансування.

Модель кооперації (в економічній літературі використовується також термін "суспільна модель") являє собою різні форми і методи об'єднання зусиль групи партнерів, що відповідають за окремі стадії загального процесу створення нової споживчої вартості як суспільного блага. Здебільшого така кооперація відбувається у формі спільних підприємств, холдингових структур держави з одним або декількома приватними компаніями щодо будівництва та експлуатації об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури.

Для кращого розуміння форм і методів державно-приватного партнерства важливо усвідомити власне його специфіку в межах усієї системи взаємовідносин бізнесу й влади, а також оцінити зміну відносин власності у процесі передачі певних повноважень від держави до приватного партнера та межу між партнерством і приватизацією.

Досвід країн із розвинутою ринковою економікою дозволяє виявити характерні ознаки ДПП, що відрізняють його проекти від інших форм відносин держави й бізнесу [8, с. 40]:

- визначені строки дії угод про партнерство (від 10–15 до 20 і більше років, при концесії – до 50 років). Проекти, як правило,

створюються під конкретний об'єкт (порт, дорога, об'єкт соціальної інфраструктури), який повинен бути завершений у встановлений строк;

- специфічні форми фінансування проектів: за рахунок приватних інвестицій, доповнених державними фінансовими ресурсами, або ж спільне інвестування декількох учасників;

- обов'язкова наявність конкурентного середовища, коли за кожний контракт або концесію відбувається боротьба між декількома потенційними учасниками;

- специфічні форми розподілу відповідальності між партнерами: держава встановлює мету проекту з позицій суспільних інтересів і визначає вартісні та якісні параметри, здійснює моніторинг реалізації проектів, а приватний партнер бере на себе оперативну діяльність на різних стадіях проекту – розробка, фінансування, будівництво й експлуатація, управління, практична реалізація послуг споживачам;

- поділ ризиків між учасниками угоди на основі відповідних домовленостей сторін.

Перевагою ДПП є ефективне поєднання переваг і внеску кожного з учасників. Зокрема бізнес забезпечує фінансові ресурси, ефективне гнучке та оперативне управління, впроваджує нову техніку, технології, нові форми організації виробництва та коопераційних зв'язків. У свою чергу держава виконує свої основні функції щодо контролю, регулювання, дотримання суспільних інтересів, може надавати різного роду преференції та гарантії приватному партнеру, а також матеріальні та фінансові ресурси.

Доцільно розглянути основні форми державно-приватного партнерства відомі у світовій практиці [3; 8; 9; 10].

Контракт як адміністративний договір, що укладається між державою (органом місцевого самоврядування) та приватним підприємством на виконання суспільно важливих та корисних видів діяльності, зокрема щодо виконання робіт, надання суспільних послуг, управління, постачання продукції для державних потреб, надання технічної допомоги. У такого роду контрактах відносини права власності залишаються за державою, яка у повному обсязі несе витрати і ризики. Інтерес приватного партнера полягає в отриманні права на обумовлену в договорі частку в доході, прибутку чи зібраних платежах. Такі контракти є привабливими для приватного підприємця, оскільки гарантують стійкий ринок і дохід, а також можливі пільги і преференції.

Оренда в її традиційній формі (договір оренди) та у формі лізингу. Особливістю цих договірних відносин є передача приватному партнеру державного чи муніципального майна в тимчасове користування і за визначену плату. Традиційні договори оренди передбачають зворотність предмета орендних відносин, причому право розпоряд-

жатися майном зберігається за власником (державою), але викуп орендованого майна може обумовлюватись в договорі. Відповідно до лізингової угоди лізингоотримувач завжди має право викупити державне чи муніципальне майно.

Концесія (концесійна угода) – специфічна форма відносин між державою і приватним партнером, згідно з якою держава (регіон) у рамках партнерських відносин, залишаючись повноправним власником майна, надає право приватному суб'єкту виконувати протягом визначеного строку певні функції згідно з договором і наділяє його з цією метою відповідними правами, необхідними для забезпечення нормального функціонування об'єкта концесії. За користування державною чи муніципальною власністю концесіонер вносить плату на умовах, обумовлених у концесійній угоді. Право власності на вироблену по концесії продукцію передається концесіонеру.

Характерні ознаки концесії [3, с. 69]: її предметом завжди є державна (муніципальна) власність, а також монопольні види діяльності держави або муніципального утворення; одним із суб'єктів концесійної угоди виступає держава чи муніципалітет (в особі відповідних органів виконавчої влади); основна ціль – задоволення суспільних потреб; базується на договірній основі; передбачає зворотність предмета угоди, що надається приватному партнеру за плату, обумовлену в угоді.

Найбільшого поширення концесії набули в інфраструктурних галузях, де існують потреби у великих обсягах інвестицій та нових технологіях управління, які можуть залучатись із приватного сектору на будівництво, модернізацію чи управління об'єктів інфраструктури. При цьому концесійні відносини можуть базуватись на різному поєднанні прав власності між державою і приватним партнером, а також обумовлених обмежень господарсько-інвестиційної діяльності щодо будівництва, експлуатації чи управління.

З огляду на релевантність державно-приватного партнерства вітчизняним економічним, політичним та інституційно-правовим умовам, концесійна модель, порівняно з альтернативними, є найбільш прийнятною для реалізації національних проектів.

Перевагами концесії на відміну від інших форм партнерства, що визначає її перспективність, є: довгостроковий характер, що дозволяє обом сторонам здійснювати стратегічне планування своєї діяльності; найбільш широкі повноваження приватного суб'єкта у прийнятті адміністративно-господарських і управлінських рішень; за державою в існуючих інституційно-правових умовах залишаються достатні важелі впливу на концесіонера у випадку порушення ним умов концесії чи необхідності захисту суспільних інтересів; держава передає концесіонерові тільки права володіння й користування об'єктом своєї власності, залишаючи за собою право розпорядження нею.

Вперше інститут концесій на законодавчому рівні було закріплено в ст. 22 Закону України "Про режим іноземного інвестування" від 19 березня 1996 р. № 93/96-ВР, відповідно до якої за допомогою концесій, зокрема, передбачалося надавати іноземним інвесторам права на розробку та освоєння відновлюваних та невідновлюваних природних ресурсів. Спеціальну інституційно-правову основу концесійної моделі державно-приватного партнерства визначено Законом України "Про концесії" від 16 липня 1999 р. № 997-XIV та Законом України "Про концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг" від 14 грудня 1999 р. № 1286-XIV. На загальному рівні відносини концесії отримали законодавче закріплення також у гл. 40 Господарського кодексу України. Крім того, відносини концесії регулюються численними постановами Кабінету Міністрів України, що були прийняті на виконання означених вище законів. Відповідно до ст. 3 Закону України "Про концесії" встановлено перелік сфер господарської діяльності, у яких можлива концесія, згідно зі ст. 6 цього Закону Кабінет Міністрів видав Постанову від 11 грудня 1999 р. № 2293, в якій затверджено Перелік об'єктів права державної власності, що можуть надаватися в концесію. Однак кількість концесійних угод та темпи їх поповнення є надто низькими.

Концесіодавцем щодо об'єкта права комунальної власності є відповідний орган місцевого самоврядування, який може прийняти рішення щодо розширення сфер господарської діяльності, в яких об'єкти права комунальної власності можуть надаватися у концесію. Інститут концесії суміщає в собі ознаки підряду (наприклад, виконання на власний ризик роботи із будівництва доріг за завданням концесіодавця) та інститутів найму, оренди, фінансового лізингу (строкове, платне володіння і користування дорогою) [9]. Згідно зі ст. 20 Закону України "Про концесії" передача об'єктів у концесію не зумовлює перехід права власності на цей об'єкт до концесіонера та не припиняє права державної чи комунальної власності на ці об'єкти. Однак концесіонер у разі виконання умов концесійного договору (укладається від 10 до 50 років) має право на продовження строку його дії.

Низька активність укладання концесійних угод в Україні пов'язана з недостатнім захистом прав концесіонера, адже його ризики та високі витрати в ході реалізації концесійного договору, обтяжуються ще й необхідністю сплати високого концесійного платежу державі. Згідно зі ст. 12 Закону України "Про концесії" концесійний платіж вноситься концесіонером відповідно до умов концесійного договору незалежно від наслідків господарської діяльності. З останнім безпосередньо пов'язана ще одна ознака концесії – покладення майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику на концесіонера.

Методика розрахунку концесійного платежу за право на управління (експлуатацію) цілісним майновим комплексом на базі показників фондоддачі затверджена Постановою Кабінету Міністрів

України від 12 квітня 2000 р. № 639. Концесіонерам збиткових і низькорентабельних об'єктів концесії, які мають важливе соціальне значення, концесіодавець може надавати пільги щодо концесійних платежів, а також передбачати в договорі надання дотацій, компенсацій та пільг. Порядок визначення таких об'єктів, а також умови надання дотацій, компенсацій та пільг встановлюються Кабінетом Міністрів України у Порядку визначення об'єктів концесії, концесіонерам яких можуть надаватись пільги щодо концесійних платежів, дотації, компенсації, та умов їх надання, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2000 р. № 1114.

Умови концесійного договору є чинними на весь строк його дії, навіть у випадках, коли після його укладання законодавчими актами встановлено правила, які погіршують становище концесіонера. У цьому випадку концесіонер позбавлений права на оскарження в судовому порядку дій та змін договору зі сторони концесіодавця, навіть за умови повного виконання своїх суспільних зобов'язань.

Особливістю концесійних угод є фіксація в них публічних інтересів, представником яких є держава та відповідальності приватного партнера (концесіонера) у забезпеченні безперебійного надання послуг, їх загальнодоступності та рівності тарифів на однакові види, недискримінації користувачів щодо їх одержання. З огляду на це, для захисту суспільного інтересу в концесійному договорі можуть бути прописані спеціальні права органу публічної влади, проте пеня за порушення зобов'язань з боку концесіонера вітчизняним законодавством не передбачена. Крім того, в Законі України "Про концесії" не сформульована суспільно значима концепція концесійного договору та право концесіодавця в односторонньому порядку змінити умови договору в разі порушення суспільного інтересу зі сторони концесіонера.

Недостатньо висвітленим залишається порядок виділення засобів на концесійні угоди з державного чи муніципального бюджету, а концесійні домовленості зорієнтовані здебільшого на модернізацію та експлуатацію діючих майнових комплексів – аеропортів, портів, вокзалів, окремих терміналів. Також проблематичною є реальна поява приватних автомагістралей, адже існують проблеми щодо відведення земель. Завищені також очікування державної чи регіональної влади щодо приватного фінансування проектів у концесійних угодах. Адже світовий досвід підтверджує, що дорогі інфраструктурні проекти вимагають фінансової участі держави не нижче 40 %.

В Україні для активізації державно-приватного партнерства у формі концесії першочергові заходи удосконалення їх правового регулювання повинні стосуватись: зміни цільового призначення об'єктів концесійної угоди; гарантій виконання платіжних зобов'язань за концесійним договором зі сторони державної влади; страхування об'єкта концесійної угоди та форм забезпечення зобов'язань; розширення інструментів участі держави у фінансуванні проектів; укріплення гарантій, прав і законних інтересів інвесторів та ін.

За даними дослідження ЄБРР [16] адекватність правової структури для реалізації концесій в Україні є вищою, ніж у Росії, Білорусії, Чеській Республіці, Словаччині, Естонії, Грузії та інших країнах.

Розвиток господарської діяльності на засадах концесії об'єктивно залежить від прийняття в Україні концепції управління державною власністю. Держава повинна, як це зроблено в інших країнах, за допомогою концепції, доктрини й законодавства чітко окреслити межі своєї відповідальності перед суспільством за наявну в нього власність. Слід врегулювати всі нечіткі правові норми у питаннях передачі частини прав власності від держави бізнесу та гарантій щодо неї, що сприятиме інвестуванню приватних коштів у державні об'єкти інфраструктури.

Угоди про розподіл продукції. Розбіжності між цією формою державно-приватного партнерства та концесією лежать у площині відносин власності. На відміну від концесії, в угодах про розподіл продукції партнеру держави на правах власності належить тільки частина випущеної продукції, порядок розподілу якої обумовлений спеціальною угодою. Міжнародний досвід свідчить, що такі угоди особливо активно використовуються у сфері нафтовидобутку. Тобто держава надає свої виключні права на користування надрами приватному партнеру (у т.ч. іноземному) на відплатній основі і на певний строк для залучення інвестицій у капіталомісткі сфери.

Законом України "Про угоди про розподіл продукції" від 14 вересня 1999 р. № 1039-XIV визначено інституційно-правову базу такої моделі державно-приватного партнерства. Суть цього Закону полягає у створенні сприятливих умов для інвестування пошуку, розвідки та видобування корисних копалин у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони. Відповідно до угоди про розподіл продукції "одна сторона – Україна доручає іншій стороні – інвестору на визначений строк проведення пошуку, розвідки та видобування корисних копалин на визначеній ділянці надр та ведення пов'язаних із угодою робіт, а інвестор зобов'язується виконати доручені роботи за свій рахунок і на свій ризик з наступною компенсацією витрат і отриманням плати (винагороди) у вигляді частини прибуткової продукції" [12].

У світовій практиці існують різні моделі розподілу продукції: відразу між партнерами або після відрахування витрат інвестора. В Україні вироблена продукція розподіляється щоквартально, при цьому її компенсаційна частка (власність інвестора для компенсації його затрат) не може перевищувати 70 % до повного відшкодування витрат інвестора. За Законом майно, створене або придбане інвестором для

виконання угоди про розподіл продукції, є власністю інвестора. Коли ж вартість зазначеного майна повністю відшкодована компенсаційною продукцією, право власності на нього переходить до держави.

Відповідно до ст. 6 цього Закону для створення необхідного правового поля, Кабінетом Міністрів України затверджено Перелік ділянок надр (родовищ корисних копалин), що можуть надаватися у користування на умовах, визначених угодами про розподіл продукції (Постанова № 308 від 15 березня 2006 р.). Однак досі не затверджено вкрай необхідного "Переліку ділянок надр, що становлять особливу наукову, культурну або природно-заповідну цінність і не можуть надаватися у користування на умовах угод про розподіл продукції", хоч його прийняття Верховною Радою України обумовлено не пізніше трьохмісячного строку з дня набуття чинності цього Закону.

Позитивною нормою цього Закону є державна гарантія прав і обов'язків сторін, визначених угодою про розподіл продукції, у разі змін законодавства України. Зазначені гарантії не поширюються лише на зміни законодавства, що стосуються питань оборони, національної безпеки, забезпечення громадського порядку, охорони довкілля [12].

Спільні підприємства як поширена форма партнерства держави і приватного бізнесу залежно від структури і характеру спільного капіталу функціонують у вигляді акціонерних товариств або спільних підприємств із пайовою участю сторін. Ризики та переваги управління кожної сторони (держави чи приватного інвестора) визначаються часткою у спільному капіталі. Тобто чим нижча частка приватних інвесторів порівняно з державою, тим менший спектр самостійних рішень вони можуть приймати без втручання держави. Особливістю спільних підприємств будь-якого типу є постійна участь держави в поточній виробничій, адміністративно-господарській та інвестиційній діяльності.

Спільна діяльність в Україні може здійснюватись зі створенням або без створення юридичної особи, яка є об'єктом спільного контролю двох або більше сторін відповідно до письмової угоди між ними. Інституційно-правовою базою спільної діяльності є ст. 176 Господарського кодексу України, гл. 77 Цивільного кодексу України (частина 2 ст. 1130 Цивільного кодексу України визначає два різновиди договору про спільну діяльність: договір простого товариства на основі об'єднання вкладів учасників та договір про спільну діяльність, що не передбачає об'єднання вкладів учасників) та низка спеціальних законів, які регулюють окремі види спільної діяльності.

Зокрема, на підставі Закону України "Про промислово-фінансові групи в Україні" від 21 листопада 1995 р. № 437/95-ВР та Положення про створення (реєстрацію), реорганізацію та ліквідацію промислово-фінансових груп, затвердженого постановою Кабінету Міністрів

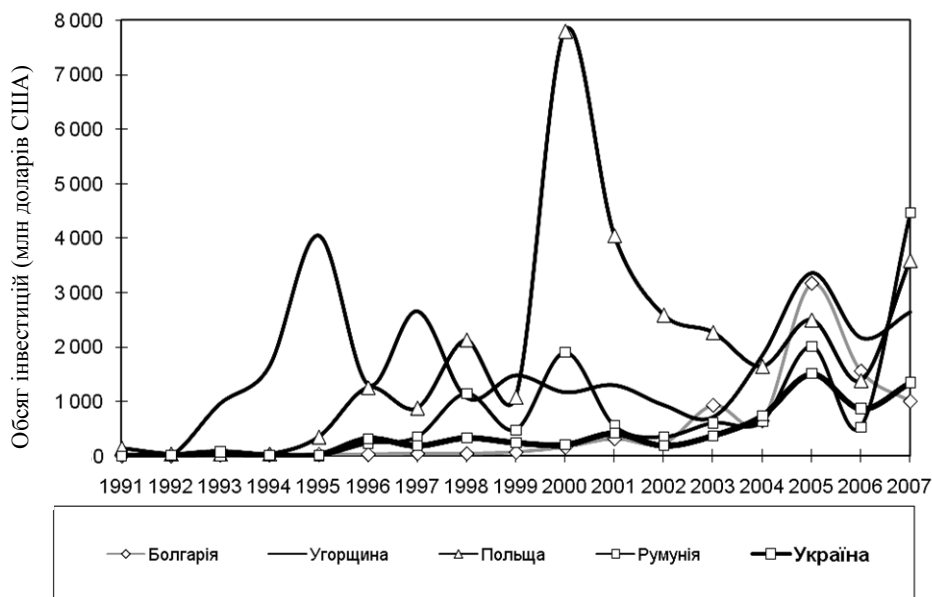
України від 20 липня 1996 р. № 781, регулюється діяльність промислово-фінансових груп (ПФГ). Учасники ПФГ укладають Генеральну угоду про спільну діяльність для виробництва кінцевої продукції, яка підлягає затвердженню постановою Кабінету Міністрів України з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України, затверджених законами або постановами Верховної Ради України.

Ефективність використання та ініціювання державою різних моделей і форм державно-приватного партнерства полягає в активізації інвестиційної діяльності в реалізації національних проєктів, враховуючи як пріоритети інвестиційної політики держави, так і стратегії участі приватних економічних суб'єктів у реалізації проєктів загальнодержавного значення.

Аналізуючи ситуацію в Україні, можна сказати, що часто держава оцінюється як ненадійний суб'єкт партнерських відносин, а відсутність рівноправного діалогу між владою та бізнесом, сприятливих умов для ефективної діяльності можуть призвести до профанації ідей приватно-державного партнерства (приватне – має бути на першому місці). У результаті, більш плідною виявилась співпраця не з вітчизняним приватним бізнесом, а із зарубіжними, про що свідчать показники ефективності роботи спільних підприємств з іноземним капіталом.

У нашій державі у сфері суспільних послуг, на відміну від закордонних країн, ДПП поки не одержало широкого поширення. Адже існують неформальні обмеження доступу приватного бізнесу в певні сфери. Наприклад, допускається участь у впорядкуванні зношених водоканалів, але обмежується щодо водопостачання. Тоді як у світі недержавним операторам частково чи цілком передано близько 10 % послуг із водопостачання [13]. У багатьох європейських країнах до співробітництва із приватним сектором залучають навіть підприємства комунально-побутової сфери, що не можуть працювати з прибутком [14]. Оскільки вітчизняні інфраструктурні галузі знаходяться в недофінансованому положенні, породжуючи небезпеку техногенних криз і катастроф, слід переглянути існуючі та знайти компромісні методи стимулювання і залучення капіталів у цю сферу через ДПП.

За даними Світового банку у 2007 р. обсяг вкладених інвестицій у проєкти на основі ДПП в Україні становив 1345.8 млн доларів США, що перевищує відповідний показник у Болгарії. Однак вітчизняні обсяги інвестицій вдвічі нижчі ніж в Угорщині, та втричі – ніж у Румунії (рисунки).

Обсяг інвестицій на основі ДПП у країнах Східної Європи у 1991–2007 рр. [16]

У рамках використання різних форм партнерства держави і приватного бізнесу (концесія, лізинг, угоди про розподіл продукції, спільне управління державною власністю, спільні підприємства тощо) можуть реалізовуватись найбільш значущі для України і привабливі для інвесторів проекти на етапі підготовки до Євро-2012, зокрема такі [15]:

- у Києві та Київській області – будівництво другої Київської кільцевої дороги, 34 готелів із загальною кількістю понад 7 тис. номерів, а також будівництво соціального житла площею 0.6–1 млн м², що може використовуватися для прийому гостей Євро-2012;
- у Дніпропетровській області – будівництво автодорожно-комунікаційного тунелю між Правобережною мостовою розв’язкою Нового мосту через Дніпро та тальвегом Червоноповстанської балки м. Дніпропетровськ, автомобільної дороги Дніпропетровськ–Решетилівка, восьми готелів і торговельно-готельних комплексів, а також дев’яти багатофункціональних комплексів;
- у Донецькій області – будівництво нового аеровокзалу аеропорту "Донецьк" та першої черги метрополітену в м. Донецьк, а також реконструкція аеропорту "Донецьк" та готелю "Київ";
- у Львівській області – будівництво пасажирського терміналу та приаеродромної інфраструктури аеропорту "Львів", автомобільної дороги Львів–Краковець і трьох готельних комплексів, а також реконструкція міжнародного аеропорту "Львів", чотирьох готелів та Львівського обласного діагностичного центру;

- у Харківській області – будівництво автодороги від кордону Російської Федерації до автодороги Київ–Харків–Довжанський та автодороги Білгород–Харків–Симферополь на ділянці від кордону з РФ, а також реконструкція міжнародного аеропорту "Харків";
- в Одеській області – реконструкція міжнародного аеропорту в Одесі, а також будівництво трьох готелів та двох житлових комплексів.

На стадії підготовки до Євро-2012, для стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності, пропонують ввести податкові пільги, у тому числі звільнення від сплати мита та ПДВ при здійсненні деяких операцій, зарахування 50 % суми нарахованого податку на прибуток підприємств на спеціальні рахунки протягом 5 років із моменту отримання першого прибутку від реалізації інвестиційного проекту (зазначена сума використовується винятково за цільовим призначенням), можливість надання органами місцевого самоврядування податкових пільг із податків, які зараховуються до відповідних місцевих бюджетів (крім податку на доходи фізичних осіб) тощо. Також слід удосконалити законодавство у сфері корпоративного управління, зокрема в частині реформи системи валютного регулювання та контролю, спрощення процедур започаткування та ведення бізнесу, розвитку сфери послуг з авіа-, авто- та залізничного перевезення, а також розвитку конкуренції у сфері готельно-туристичної інфраструктури [15].

Для забезпечення реалізації інвестиційних проектів у повному обсязі пропонується створити нові фінансові інститути за участю держави:

- цільовий інвестиційний фонд;
- державну фінансову установу муніципального розвитку, яка сприятиме фінансуванню інфраструктури міст і комунальних підприємств за найнижчими ринковими ставками через запозичення коштів на ринку капіталів;
- корпоративний венчурний інвестиційний фонд із державною часткою "Євро-2012" тощо [15].

До позитивних моментів у створенні інституційно-правової бази реалізації ДПП в Україні можна віднести активний процес обговорення у Верховній Раді та доопрацювання проекту Закону України "Про загальні засади державно-приватного партнерства", який визначає правові засади державної політики у сфері державно-приватного партнерства та основні принципи взаємодії держави з приватним сектором економіки на договірній основі. Сильними сторонами цього проекту Закону є: визначення принципів конкурсного відбору партнера, співфінансування ДПП державою чи місцевим самоврядуванням, спільного розподілу ризиків, забезпечення державою джерел окупності

залучених інвестицій, забезпечення державою стабільних умов виконання договорів (ст. 3); надання гарантій приватному партнеру на випадок зміни законодавства (ст. 9); надання гарантій щодо окупності залучених інвестицій (ст. 11); можливість створення нової юридичної особи, поряд із договірними відносинами (ст. 6); впровадження програм оновлення фондів та розбудови інфраструктури як пріоритет державної політики (ст. 13); формування сприятливого середовища для ДПП (економічного, управлінського, нормативно-правового).

Отже, в Україні є високий потенціал для розвитку різних форм державно-приватного партнерства, реалізація якого вимагає системного підходу в управлінні процесами економічної взаємодії бізнесу і держави. Системний підхід передбачає комплексність прийняття таких рішень:

по-перше, розробки стратегії розвитку державно-приватного партнерства на засадах: збереження та реалізації інтересів суспільства, при цьому державі повинна належати роль не лише головного регулятора, а і представника й захисника суспільних інтересів та потреб відповідно до концепції "публічного права" чи "публічно-правової власності"; перегляду відношення до ДПП не лише як форми залучення додаткових ресурсів у капіталомісткі національні та регіональні проекти, а й як основи забезпечення балансу економічних інтересів бізнесу та держави, взаємовигідного й відповідального розподілу їх повноважень;

по-друге, оптимізації форм взаємодії бізнесу та влади у процесі обґрунтування та реалізації стратегічних суспільних і приватних ініціатив;

по-третьє, створення нормативно-правового поля для забезпечення контролю зі сторони бізнесу та громадських організацій, їх залучення до процесів розробки та реалізації рішень органів державної влади всіх рівнів у сфері ДПП; запровадження механізмів відповідальності за некомпетентні рішення та безпідставне втручання органів державної влади в діяльність бізнесу;

по-четверте, створення сприятливого інституційного правового, економічного та організаційного середовища, зокрема для розвитку фінансово-економічних інститутів, які забезпечують інвестування і гарантування приватних інвестицій, незалежних організацій, що здійснюють експертизу проектів та консалтинг тощо;

по-п'яте, реформування судової системи та забезпечення гарантій стабільності й захисту власності для приватних суб'єктів ДПП, які ефективно працюють у вітчизняному інституційно-правовому полі;

по-шосте, створення спеціального державного органу з його регіональними представництвами (наприклад, Державне агентство з ДПП), який би реалізовував політику державно-приватного партнерства в

країні та за її межами (за участю країни в міжнародних договорах), використовував інноваційні управлінські технології розвитку ДПП, здійснював підготовку нормативно-правової та організаційної бази для розвитку ДПП, і несе відповідальність перед президентом, урядом і суспільством за весь комплекс питань щодо цих взаємовідносин;

по-сьоме, надання політико-правової підтримки вітчизняному приватному бізнесу, який виступає суб'єктом ДПП у міжнародному масштабі, сприяння пошуку партнерів і формуванню позитивного іміджу українських компаній за кордоном;

по-восьме, підготовки фахівців у сфері ДПП;

по-дев'яте, впровадження інституту соціальної відповідальності бізнесу і держави у сфері економічних відносин;

по-десяте, створення сприятливої суспільної думки щодо передачі приватному сектору функцій володіння й користування об'єктами державної та муніципальної власності.

Ефективне партнерство можливе лише за умови повної ясності й передбачуваності стратегії подальшого розвитку країни, стабільності "правил гри" у бізнес-середовищі. В іншому випадку існує загроза формальної участі бізнесу у великомасштабних проектах держави з метою самозбереження, отже, втрати ефективного підприємництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Le role et la place de l'Etat au debut du XXIe siècle.* — P., 2001. — P. 89.
2. *Варнавский В. Г.* Партнерство государства и частного сектора: формы, проекты, риски / В. Г. Варнавский. — М. : Наука, 2005. — С. 5–40.
3. *Дерябина М.* Государственно-частное партнерство: теория и практика / М. Дерябина // Вопросы экономики. — 2008. — № 8. — С. 61–77.
4. *Public-Private Partnerships: Financing a Common Wealth.* — Wash., 1985. — P. 67.
5. *Gerrard M. B.* What Are Public-Private Partnerships, and How Do They Differ from Privatizations? / M. B. Gerrard // Finance & Development. — 2001. — Vol. 38. — № 3.
6. *Клинова М.* Глобализация и инфраструктура: новые тенденции во взаимоотношениях государства и бизнеса / М. Клинова // Вопросы экономики. — 2008. — № 8. — С. 78–90.
7. *Власова А. А.* Реализация национальных проектов на основе моделей государственно-частного партнерства в России : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством (теория управления экономическими системами)" / А. А. Власова. — СПб., 2008. — 17 с.
8. *Варнавский В. Г.* Государство и бизнес: институциональные аспекты / В. Г. Варнавский. — М. : ИМЭМО РАН, 2006. — С. 40.
9. *Старцев О. В.* Підприємницьке право / О. В. Старцев. — Режим доступу : <http://library.biz.ua/10/index.html>.

10. Шарингер Л. Новая модель инвестиционного партнерства государства и частного сектора / Л. Шарингер // Мир перемен. — 2004. — № 2. — С. 13.
11. Політична, правова та інституційна структура проектів ДПП. / Нед Уайт ; Ін-т державно-приватних партнерств (ІРЗ). [20 січ. 2009 р.]. — Режим доступу: <http://ukraineppp.com/ukr>.
12. Про угоди про розподіл продукції : Закон України // Відом. Верховної Ради України. — 1999. — № 44. — Ст. 391.
13. Chaussade J.-L. L'accès à l'eau pour tous/ J.-L. Chaussade // Defense nationale. 2006.— А. 62. — No 11. — Р. 82.
14. Реструктуризация промышленности в европейских странах с переходной экономикой: накопленный опыт и перспективы. — Женева : ЕЭК ООН, 2002. — С. 22.
15. Україна – ЄС: Міжурядова українсько-чеська Комісія обговорила питання економічного, промислового та науково-технічного співробітництва. Державне агентство України з інвестицій та інновацій. — Режим доступу : <http://exchange.in.gov.ua/index.php?lang=ua&get=news&id=1189>.
16. World Bank Private Participation in Infrastructure (PPI) Project Database. — Way of access : <http://ppi.worldbank.org>.

ЦІНА ТА ВАРТІСТЬ У СФЕРІ МИТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

ТЕРЕЩЕНКО С., начальник відділу моніторингу наукових розробок у сфері забезпечення митної справи Державного науково-дослідного інституту митної справи

ХАБЛО Г., науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту митної справи

Одними із завдань митних органів є захист економічних інтересів України, здійснення митного контролю та митного оформлення, застосування заходів тарифного та нетарифного регулювання. Без чітко сформованих термінів та понять виникають складнощі з додержанням законодавства України з питань митної справи. Особливо це стосується митної вартості товарів, як найважливішої категорії митного контролю та митного оформлення, основи для нарахування і стягнення митних платежів (мито, податок на додану вартість, акцизний збір для

© Терещенко С., Хабло Г., 2010

підакцизних товарів), стягнення штрафів і застосування інших санкцій за порушення митних правил, передбачених законодавчими актами України, а також для ведення митної статистики.

Ця категорія не має однозначного тлумачення і породжує чимало суперечок. Визначення та розрахунок митної вартості товарів наведено в главах 46–48 Митного кодексу України [1]. У ньому зазначено, що митною вартістю товарів, які переміщуються через митний кордон України, є їх ціна, що була фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари, обчислена відповідно до положень цього Кодексу. Таким чином, відповідно до норм Митного кодексу України "ціна" є підпорядкованою категорією "вартості".

Метою статті є аналіз сенсу та співвідношення категорій "ціна" та "вартість" в економічних дослідженнях і нормативно-законодавчих актах, зокрема в понятті "митна вартість" та в його визначенні згідно з Митним кодексом України.

У кожний період розвитку товарних відносин базові економічні категорії досліджували такі провідні економісти, як: К. Маркс, Д. Рікардо, А. Маршал та ін. Сучасні тенденції взаємозв'язку економічних категорій зовнішньої торгівлі товарами знаходять своє відображення в роботах І. Бураковського, А. Кредисова, С. Мочерного, П. Самюельсона, А. Загороднього, О.Т. Євтуха [2], А. Серікова та О. Білоцерківського [3], Л. Крутковської та ін. Логіко-історичний процес формування вартості та ціни був досліджений Т. Артьомовою, як розгортання поняття і відносин економічної цінності. Економічну цінність автор визначає як економічне благо, що має певну корисну форму і виступає в процесі суспільного обміну в троякій визначеності вартості, граничної корисності і ціни. Однак категорії "вартість" та "ціна" як об'єкт оподаткування не були проаналізовані. Крім цього, ці категорії не розглядалися у рамках здійснення митної справи, що обумовлює необхідність та актуальність дослідження в контексті нових умов інтеграції України у світовий торговельний простір.

Вартість – це економічна категорія, яка виражає уречевлену в товарах і послугах суспільно необхідну працю й економічні відносини між суб'єктами господарської діяльності, що пов'язані суспільним поділом праці й обміном товарами та послугами. В основу вартості товару та послуги покладена суспільно необхідна праця – праця робітників середнього рівня освіти і кваліфікації за середнього рівня технічної оснащеності, середньої продуктивності й інтенсивності праці та інших середніх величин. Такі середні показники формуються на тих підприємствах, які виробляють основну масу продукції даного виду. Саме суспільна праця лежить в основі обмінюваності товарів чи послуг, робить їх кількісно зіставленими, а отже формує їхню вартість [5, с. 86].

Внаслідок того, що конкретною працею на новостворений товар переноситься вартість використаних засобів виробництва, у вартості

(суспільно необхідних витрат) товару враховують не тільки витрати живої, а й уречевленої праці. Вартість складається з явної та неявної вартості. Бухгалтерська вартість товару складається з усіх витрат виробництва, які пов'язані з придбанням необхідних для забезпечення випуску продукції ресурсів на ринках відповідних ресурсів за ринковими цінами (*явна вартість*). Власні ресурси – праця, капітал, підприємницькі здібності, які він не купує на ринку, але використовує (*неявна вартість*) [6, с. 69].

Вартість має два основних аспекти – якісний і кількісний. *Якісний аспект вартості* – це техніко-економічні відносини між людьми, які в умовах суспільного поділу праці спільно виробляють товари, та відносини власності, що виникають між товаровиробниками при обміні цих товарів. *Кількісний аспект вартості* – це вираження величини втіленої у товарі суспільної праці товаровиробника та суспільної корисності цього товару. Кількісний аспект дає змогу визначити величину вартості, яка вимірюється зіставленням індивідуальної та суспільної вартості [5, с. 86].

Водночас споживачі частково оцінюють якість товарів, їх корисний ефект, відбувається зіставлення витрат суспільно необхідної праці зі структурою суспільних потреб.

За розвиненого товарного виробництва вартість отримує грошову й перетворену форму свого вираження – *ціну*. П. Самуельсон виходить з того, що ціна формується під впливом попиту і пропозиції [7, с. 98]. В умовах ринкової економіки взаємодія конкурентних сил приводить до синхронізації цін попиту і цін пропозиції, що обумовлює рівноважність обсягів попиту й пропозиції. Завдяки такому співвідношенню встановлюється ціна рівноваги, яка однаково задовольняє і покупців, і продавців. *Рівноважна ціна* – ціна, що урівноважує попит і пропозицію внаслідок взаємодії конкурентних сил. Якщо ціна буде нижчою, ніж рівноважна ціна, надлишок попиту буде підвищувати її (конкуренція покупців) і створювати дефіцит; якщо ціна буде вищою, ніж рівноважна ціна, пропозиція перевищить попит, створиться надлишок пропозиції (конкуренція продавців), внаслідок чого ціна буде знижуватися до рівня рівноваги.

Рівноважна ціна та рівноважний обсяг товару мають місце на рівні, де кількість товару, який виробники можуть та бажають поставити для продажу, дорівнює обсягу товару, який покупці можуть і хочуть купувати. Саме ціни роблять умови продажу товарів простими, прозорими і стандартизованими для всіх суб'єктів ринкової економіки.

В економічній теорії сутність категорій "ціна" та "вартість" розглядається залежно від розвитку товарного виробництва в суспільстві. Перше і найпростіше визначення (ціна – це грошовий вираз вартості) відображало той період розвитку товарного виробництва, коли існувало просте товарне виробництво і ціни коливались навколо вартості товарів.

На початку розвитку товарних відносин обмін товарами відбувався за їх вартістю, з урахуванням середніх норм прибутку:

$$Ц = В + П,$$

де В – вартість товару;

П – середній прибуток.

Однак вчені звернули увагу, що існує ціноутворення при якому ціна визначається лише співвідношенням попиту і пропозиції (твори мистецтва). На думку Д. Рікардо [5, с. 192], ціна – це співвідношення праці, корисності та рідкості; А. Маршал визначає ціну як результат взаємодії витрат виробництва (персоніфікатором яких є продавці), граничної корисності (уособленням якої є споживачі), "зіткнення" інтересів попиту і пропозиції [5, с. 194].

Представники неокласичної теорії у 50–60 роках минулого століття дійшли висновку [8, с. 71], що завдяки міжнародній торгівлі у світовому господарстві збільшується кількість товарів при тому, що забезпеченість виробничими ресурсами товарів не змінюється. Збільшення масштабів ринку, у свою чергу, зумовлює економію на масштабах виробництва, тобто зменшення видатків у розрахунку на одиницю продукції. У стислій, майже довідковій, формі І. Бураковський розглянув основні складові частини теорії міжнародної торгівлі. Він доводить, що ціна на імпортований товар залежить від кривої попиту на імпортовані товари та кривої пропозиції товару на експорт. Величина імпорту є не що інше, як попит мінус національне виробництво. Величина експорту товарів дорівнює національному виробництву за мінусом внутрішнього споживання [8, с. 164]. Автор визначив, що на ціни, за умови ведення зовнішньої торгівлі, впливають імпортовані тарифи, експортні податки та субсидії, а також інструменти нетарифного характеру (опосередковано).

В останні десятиріччя найактивніше розвивалася теорія міжнародного руху капіталу. Прихильники цієї теорії вважають домінуючим у світовому економічному прогресі міжнародний рух капіталу. Разом із тим, коли концентрація капіталів виходить за рамки національного господарства, утворюються міжнародні монополістичні компанії, транснаціональні корпорації. Крупні монополії продають свої товари за монополістичними цінами, які значно вищі або значно нижчі ніж вартість товарів. Сенс ціни товарів А. Кредисов визначає як відображення загальної ринкової стратегії компанії [9, с. 223]. Ціни можуть встановлюватись залежно від мети: оволодіти певною часткою ринку, розширити обсяг продажу, отримати плановий обсяг прибутку (у короткочасній довгостроковій перспективі), витіснити конкурента з ринку або захистити свої позиції тощо. Л. Крутковська [10] дійшла висновку, що в ціні фокусуються практично всі економічні відносини в суспільстві, саме тому ціна опосередковує всі товарно-грошові відносини.

Вчені-економісти відзначають, що ціни формуються залежно від продуктивності праці, митно-тарифної політики держави, валютної політики, рівня розвитку технологій, крім того, на ціну впливають суми витрат виробництва і середнього прибутку на авансовий капітал, попит і пропозиція, розмір оптової й торгової надбавки, умови поставки, платежі, податки, кон'юнктура ринку, сезонний попит та інші фактори. Зазначені фактори впливають на ціну не ізольовано один від одного, а комплексно, у діалектичній єдності: одні з них зумовлюють необхідність підвищення ціни, а інші – зниження. Не претендуючи на завершеність переліку, ціни поділяються залежно від умов, які вплинули на формування ціни: внутрішні та зовнішньоторговельні, світові, експортні та імпорتنі, ринкові, монополні, олігополістичні, державні фіксовані, регульовані та нерегульовані, роздрібні та оптові, змінні, тверді, з подальшою фіксацією, рухомі, виробничі, ціни пропозиції, ціни попиту, контрактні ціни, біржові ціни або біржові котировки [11, с. 297].

Отже, можна зробити висновок, що в основу *вартості* покладена суспільно необхідна праця, і вона є основою визначення ціни, а *ціна* – це вторинна перетворена форма вартості, на формування якої впливає багато чинників внутрішньої та зовнішньоекономічної політики держави, стратегії суб'єкта господарювання, платоспроможності населення та вартості капіталу, а також попит і пропозиція.

У минулому столітті склалося розуміння того, що світове господарство не в змозі стабільно функціонувати за відсутності спільних для всіх країн механізмів координації та управління торгівлею. Для стимулювання та лібералізації торгівлі виникла нагальна потреба зниження митних тарифів і, як наслідок, встановлення єдиних правил визначення бази оподаткування товарів для митних цілей.

У 1946 р. 23 країни розробили пакет торговельних правил, відомий як Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ), де сформована стаття "оцінка товарів для митних цілей", в якій визнано, що "оцінка ввезеного товару для митних цілей повинна бути визначена на дійсній вартості ввезеного товару". Під "*дійсною вартістю*" повинна розумітися ціна, за якою для часу і місця, визначених законодавством країни імпортера, такий або аналогічний товар продається чи пропонується для продажу у звичайному режимі торгівлі за умов вільної конкуренції.

Наступний крок до міжнародної співпраці у сфері митної оцінки зроблено дослідницькою групою Митного союзу в Брюсселі в 1947 р., а у 1953 р. окремі промислово розвинені країни підписали конвенцію про уніфікацію методів визначення митної вартості товарів. За цією конвенцією, адвалерне мито стягується з так званої "*нормальної ціни*" товару, яка є ціною, що укладається між незалежними один від одного продавцем і покупцем за умов повної конкуренції відкритого ринку та

визначена на умовах поставки CIF у місці перетинання митного кордону країни-імпортера товару [12, с. 7]. Отже, така ціна є базою для визначення митної вартості товарів.

Можна зазначити, що словосполучення "митна оцінка", "митна вартість", "оцінка для митних цілей", з'явилися саме в цей час.

Закріплення поняття "митна вартість" пов'язане з укладанням Угоди про застосування статті VII ГАТТ-1994, так званий "Кодекс митної вартості" (м. Маракеш, 15 квітня 1994 р.). Ця міжнародна угода стосується оцінки товарів для цілей стягування мита. У вступі зазначено, що основою для оцінювання товарів для митних цілей переважно має бути контрактна вартість товарів, які оцінюються. У частині I "Правила митної оцінки", згадані Угоди, митна оцінка визначена як дії, спрямовані на визначення митної вартості товарів митним органом, а *митна вартість* товарів, які переміщуються через митний кордон, це їх ціна, що була фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари, якщо вони продаються на експорт до країни імпорту, скоригована відповідно до положень цієї Угоди. Разом із тим, у тексті угоди присутнє дещо інше визначення, а саме "*митна вартість* імпортованих товарів" означає вартість товарів для цілей стягнення адвалерних мит на імпортовані товари.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що *поняття "митна вартість" до економічної сутності категорії "вартість" товарів не має відношення*, однак розглянуті міжнародні угоди закріпили поняття "митна вартість". Разом із тим, митна вартість – це умовна розрахункова величина, визначена законодавством.

Наша країна у 1992 р. стала повноправним членом Всесвітньої митної організації (ВМО), а в національному законодавстві поняття митної вартості товару запроваджено з набуттям чинності Закону України "Про Єдиний митний тариф" [13]. У статті 16 цього Закону визначено, що базою оподаткування є митна вартість товарів, тобто ціна, яка фактично сплачена або підлягає сплаті за них на момент перетину митного кордону України.

Верховною Радою України у 2002 р. прийнято нову редакцію Митного кодексу України, який закріпив у національному законодавстві основні положення низки міжнародних конвенцій та угод з питань митної справи, зокрема ГАТТ/СОТ. У 2005 р. до Митного кодексу України внесено зміни, внаслідок чого глава XI набула назву "Митна вартість товарів". Згідно з Митним кодексом України ціна є базою для визначення митної вартості, обчислення якої для імпортованих товарів здійснюється одним із шести методів [1, ст. 46–48]. Аналіз методів розрахунку митної вартості товару дозволяє зрозуміти, що базою для визначення митної вартості товару за першими трьома методами повинна бути ринкова ціна, а розрахунок за четвертим і п'ятим методом подібний до розрахунку вартості, адже за основу бази оподаткування беруться витрати, пов'язані з виготовленням і доставкою товару.

Потрібно зауважити, що база оподаткування для митних цілей – це регуляторна категорія, а не економічна. Поняття "митна вартість" увійшло до нашого законодавства автоматично з міжнародних угод.

На основі викладеного вище можна створити ланцюг підпорядкованості категорій:

$$\text{Вартість [В]} \implies \text{Ціна [Ц]} \implies \text{Митна вартість [МВ]}$$

Постає питання, чи коректно використано поняття "вартість" у словосполученні "митна вартість"? Потрібно дослідити використання цих категорій у чинних нормативно-правових актах України, в тому числі з митної справи (*таблиця*).

Використання категорій у нормативно-правових актах України

Нормативно-правові акти України	Визначення категорій "ціна" та "вартість"	Підпорядкованість категорій
Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV	Ціна – форма грошового вираження вартості	В → Ц
Закон України "Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту" від 22 грудня 1998 р. №330-XIV	Нормальна вартість – це еквівалент ціни товару на внутрішньому ринку	Ц → В
Закон України "Про податок на додану вартість" від 3 квітня 1997 р. № 168/97-ВР	Договірна вартість визначається за вільними цінами , але не нижче за звичайні ціни	Ц → В
Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України "Про затвердження Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів)" від 6 вересня 2001 р. № 201	Ціна визначається, як кількість грошових одиниць певної валюти за одиницю товару кожного сорту, марки, а окремим пунктом договору зазначається його загальна вартість	$V = \sum C$
Митний кодекс України від 7 листопада 2002 р. № 92-IV	Митна вартість товарів, які переміщуються через митний кордон України – це їх ціна , що була фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари і обчислена відповідно до положень Митного кодексу України	Ц → МВ
Наказ Державної митної служби України "Про затвердження Інструкції про порядок заповнення вантажної митної декларації" від 9 липня 1997 р. № 307	Фактурна вартість – це ціна товарів, які фактично переміщуються через митний кордон України, зазначені в рахунку-фактурі (рахунку-проформі)	Ц → В

З огляду на розширене трактування термінів у першоджерелах, можна зробити припущення, що нормотворці у контексті здійснення митної справи трактують категорії "ціна" та "вартість" як рівнозначні. Такі випадки непоодинокі, наприклад: ціна угоди, ціна контракту, договірна ціна, контрактна (зовнішньоторговельна) ціна, фактурна вартість, вартість операції. Наведені словосполучення мають одне й те саме тлумачення в контексті здійснення митної справи. Оскільки нормативно-правові акти ототожнюють поняття "ціна" та "вартість", виникає неоднозначне тлумачення у використанні категорій.

Проведений комплексний аналіз законодавчого забезпечення з митної справи та економічних досліджень дозволяє зробити певні висновки.

По-перше, дослідження щодо сутності та співвідношення категорій "ціна" та "вартість" у митній справі не проводилися. Аналіз нормативних і законодавчих актів виявив різне тлумачення категорій "ціна" та "вартість" чи взагалі їх ототожнення.

По-друге, будь-яка суспільно корисна праця створює вартість товару незалежно від конкретної форми її вияву і сфери виробництва. Вартість товару має передусім об'єктивний характер і залежить від рівня розвитку продуктивних сил, науки і техніки, організаційно-технічних і виробничих відносин.

По-третє, ціна є фундаментальною економічною категорією, яка визначає кількість грошей, за які продавець згоден продати, а покупець готовий купити одиницю товару, і на її формування впливають всі учасники та чинники ринкових відносин зовнішньоекономічної діяльності. Фіксування зовнішньоекономічної ціни відбувається в зовнішньоекономічному договорі (контракті), однак, згідно з дослідженнями провідних вчених-економістів, "ціна" – це похідна від категорії "вартість".

По-четверте, митна вартість товарів, які переміщуються через митний кордон України, це їх ціна, що була фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари, обчислена відповідно до положень Митного кодексу України. Основою для розрахунку митної вартості товарів є ціна договору.

По-п'яте, аналіз методів розрахунку митної вартості товарів дозволив виявити, що базою для оподаткування за першими трьома методами є ринкова ціна, а четвертий та п'ятий методи подібні до розрахунку вартості, адже за основу бази оподаткування беруться витрати, пов'язані з виготовленням і доставкою товару.

Отже, виявлені розбіжності щодо підпорядкування розглянутих категорій в економічній теорії та в нормативних і законодавчих актах з митної справи визначають необхідність подальшого дослідження базових категорій "ціна" та "вартість" та їх співвідношення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Митний кодекс України від 7 листоп. 2002 р. № 92-IV / Верховна Рада України // ЛІГА: ЗАКОН Юрист.
2. Євтух О. Т. Концептуально про вартість / О. Т. Євтух // Актуал. пробл. економіки. — 2005. — № 3. — С. 3–16.
3. Серіков А. В. Ціноутворення на промислову продукцію з врахуванням її споживчої вартості / А. В. Серіков, О. В. Білоцерківський // Актуал. пробл. економіки. — 2006. — № 4.
4. Артёмова Т. І. Логіко-історичний процес формоутворення вартості і ціни : автореф. дис. канд. екон. наук : спец. 08.00.01 / Артёмова Тетяна Іванівна ; Інститут економіки та прогнозування НАН України. — К., 2008. — 60 с.
5. Мочерний С. В. Основи економічних знань / С. В. Мочерний. — К. : Феміна, 1996. — 352 с.
6. Мікроекономіка і макроекономіка / С. Будаговська та ін. — К. : Основи, 1998. — 517 с.
7. Семюельсон П. Мікроекономіка / Пол А. Семюельсон, В. Д. Нордгауз, Д. Вільям ; пер. з англ. — К. : Основи, 1998. — 676 с.
8. Бураковський І. Теорія міжнародної торгівлі / І. Бураковський. — К. : Основи, 1996. — 242 с.
9. Управління зовнішньоекономічною діяльністю : навч. посіб. / під заг. ред. А. І. Кредисова. — К., 2000. — 448 с.
10. Крутковська Л. Ринок, ціни та ціноутворення в Україні: теорія та практика // Актуал. пробл. держ. управл. — 2009. — № 2.
11. Терещенко С. С. Основи митного законодавства України: Питання теорії та практики зовнішньоекономічної діяльності / С. С. Терещенко. — К. : АТ "Август", 2001. — 422 с.
12. Войцещук А. Митна вартість: теоретичні основи та концептуальні положення / А. Войцещук, І. Бережнюк // Вісник Акад. мит. служби України. — 2003. — № 4. — С. 3–8.
13. Про Єдиний митний тариф : Закон України, від 2 трав. 1992 р. № 2097-ХП / Верховна Рада України // ЛІГА: ЗАКОН Юрист.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

УДК 336.009.6: [368.023.1+336.71]

ДИСТРИБУЦІЯ ФІНАНСОВИХ ПРОДУКТІВ У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМОДІЇ СТРАХОВИКІВ І БАНКІВ

ЄРМОШЕНКО А., к. е. н., ст. викладач кафедри фінансів КНТЕУ

Історично представники банківського і страхового секторів мали різну філософію та поведінку щодо способів організації каналів дистрибуції фінансових послуг. Зазвичай при інтеграції у банківських установ виникають труднощі із адаптацією агресивних способів продажу, притаманних компаніям зі страхування життя.

Страхування, перш за все, асоціюється з маркетинговими інноваціями, консультативним продажем і значними комісійними винагородами (для страхових посередників). З іншого боку, традиційне уявлення про комерційний банк поєднує в собі стабільність, невеликий ризик, компенсаційні депозитні гарантійні схеми, довгострокові довірчі зв'язки з клієнтами. Банківські установи здійснюють реалізацію послуг за допомогою власних представництв, а страховики – через страхових посередників.

При цьому страхова компанія сама займається пошуком потенційних страхувальників, що, крім іншого, передбачає приватну бесіду з клієнтом спеціально підготовленого агента чи брокера, в ході якої пояснюються можливості покриття від тих чи інших ризиків (страхова компанія приймає ризики на себе). На противагу страховій галузі, клієнти самі приходять до банківської установи, а банківські працівники пояснюють природу того чи іншого банківського продукту і здійснюють його реалізацію.

Останні тенденції розвитку каналів дистрибуції страхових і банківських послуг у країнах-членах Європейського Співтовариства (ЄС) свідчать про подальший розвиток таких каналів як Інтернет і мобільний зв'язок. В ЄС останні стимулюють поширення роздрібних фінансових продуктів на транскордонному рівні без обов'язкової присутності представництва компанії в тій чи іншій країні. Крім того,

новітні інформаційні та комунікаційні технології сприяють здешевленню фінансових послуг, що реалізуються через Інтернет і мобільні телефони. Що ж стосується України, то реалізація страхових і банківських продуктів за допомогою зазначених каналів стримується у зв'язку із недосконалістю законодавства щодо електронного цифрового підпису, однак у майбутньому, має широкі перспективи.

Обсяги реалізації послуг Інтернет-банкінгу в країнах ЄС в останні роки свідчать про їхній стрімкий розвиток. За даними Євростату частка фізичних осіб в ЄС-27, що користуються послугами Інтернет-банкінгу, зросла з 21 % у 2006 р. до 30 % у 2008 р. [8]. На сьогодні Інтернет залишається найбільш привабливим каналом розповсюдження простих стандартизованих банківських продуктів, тоді як реалізація більш складних продуктів здійснюється винятково через банківські представництва. Однак зі зростанням фінансової культури населення, в цій сфері може відбутись значний перерозподіл.

У контексті страхових послуг зі страхування життя, основним каналом продажу залишається банківський, тоді як у ризиковому страхуванні – страхові посередники (агенти і брокери). Крім того, поширення доступу до новітніх інформаційних технологій створює нові можливості для реалізації стандартизованих страхових продуктів через Інтернет. У сфері Інтернет-страхування в країнах ЄС у зв'язку зі значною концентрацією ринку і високою, порівняно із вітчизняними клієнтами, страховою культурою населення, доступ на ринок для нових страховиків є практично закритим. Однак спостерігається тенденція до утворення страхових організацій, що належать до великих фінансових об'єднань або фінансових конгломератів, які працюють зі вузькими нішами конкретного ринкового сегменту, здійснюючи реалізацію страхових послуг винятково за допомогою Інтернету.

Слід зазначити, що дистрибуція фінансових послуг, що охоплює всі процеси руху кінцевого продукту від його виробника до споживача, створює додаткову вартість як для першого, так і для останнього, допомагаючи клієнтам, з одного боку, усвідомити власні фінансові потреби, а з іншого – сповіщаючи про зазначені потреби фінансовій установі.

Роль дистрибуції має надзвичайне значення при взаємодії страховика і банку. Зважаючи на нерозвиненість загальної фінансової культури через невисокий рівень освіти у сфері фінансів, страхування, банківської справи переважної маси населення разом із недовірою до фінансового сектора, від дистрибуції, як одного з чинників ефективності взаємодії представників банківського і страхового секторів, залежить кінцевий результат фінансових установ.

Окремі питання взаємодії страхових компаній і банківських установ досліджували такі науковці, як: Р. Грищенко, А. Качанова, Г. Партин, Я. Родякін, Р. Сабодаш, Л. Співак, О. Тивончук, В. Фурман [1–7] та ін.

Разом із тим, організаційні засади дистрибуції фінансових продуктів у контексті взаємодії страховиків і банків залишилися поза увагою науковців і практиків.

Метою статті є обґрунтування особливостей системи дистрибуції фінансових продуктів, що реалізуються в ході взаємодії представників страхового сектору і банківської сфери.

Вибір каналу дистрибуції здійснює вплив на вартість фінансового продукту, спосіб просування, а також його сприйняття у ринковому середовищі. Це пов'язано з тим, що зусилля та експертиза, необхідні для продажу конкретного фінансового продукту, повинні співвідноситися із рівнем професійних навичок і вартісної бази обраного методу дистрибуції. Продукт, складний для реалізації в межах обраного каналу, не стане успішним щодо обсягів продажу і доходності. Зазначене твердження продемонстровано на *рис. 1*. Тобто, якщо порівняти як складність фінансових продуктів і спосіб їхньої дистрибуції співвідносяться з доходністю організації, можна дійти висновку, що чим більш ускладненими є реалізовані фінансові продукти, тим більшою є їхня прогнозована доходність.

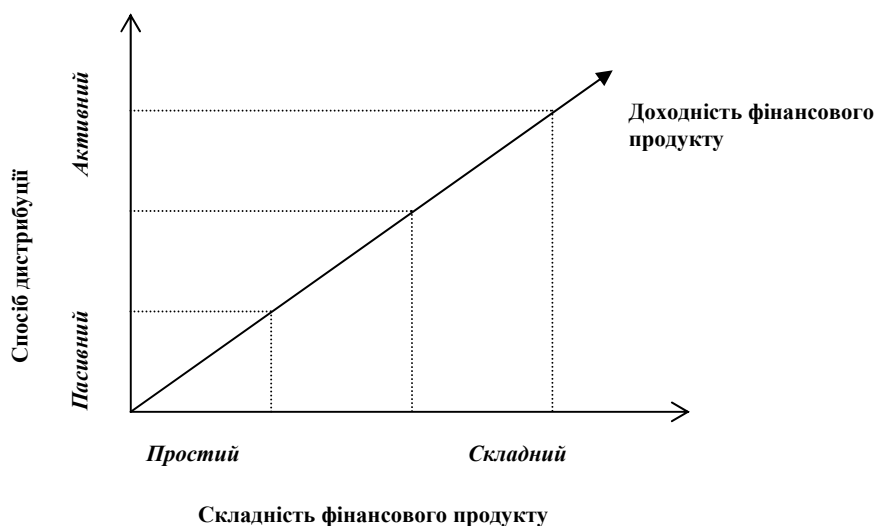

Рис. 1. Співвідношення складності фінансового продукту і способу дистрибуції

Історично перші представники сектору банківського страхування здійснювали продаж спрощених фінансових продуктів у великих обсягах. Продукти характеризувалися низькою прибутковістю, однак обсяг покривав затрати на їхню розробку, розповсюдження і подальше обслуговування, та дозволяв отримати невелику частку прибутку. Крім того, більшість банків увійшли у сектор банківського страхування із захисною стратегією і спробою уникнення розмивання ринкової частки зі страховими компаніями. Пізніше банківські установи зрозуміли, що

можуть отримати нові ринкові сегменти в результаті співробітництва зі страховими компаніями, розширення продуктового ряду, розвитку нової культури продажу, створення багатоканальних структур дистрибуції, а також ведення баз даних клієнтів для кращого задоволення потреб останніх.

Для ефективної реалізації продуктів взаємодії страховиків і банківських установ слід використовувати такі категорії посередників:

- працівники банку зазвичай є ефективними для реалізації простих продуктів. Слід зважати на те, що час, який співробітник банківської установи може приділити продажу страхового продукту є обмеженим, оскільки він має інші посадові обов'язки. Крім того, зазначені працівники можуть виступати асистентами фінансових консультантів банківської установи. В обох випадках основним призначенням банківського працівника є встановлення контакту з клієнтом, продаж стандартизованих страхових продуктів, перенаправлення клієнтів до спеціалізованих фінансових консультантів або представників страхової компанії у випадку із більш складними формами спільних фінансових продуктів;

- спеціалізовані фінансові консультанти – висококваліфіковані працівники, зазвичай з боку страхової організації, що реалізують фінансові продукти корпоративним клієнтам фінансової установи. Їхня винагорода має складатись із заробітної платні та відсотку від продажу фінансових послуг;

- страхові агенти (працівники страхової компанії) здійснюють реалізацію страхових і спільних фінансових продуктів, оплата їхньої праці базується на заробітній платі і відсотку від обсягів продажу;

- страхові агенти (персонал страхового агентства) працюють за агентським контрактом, оплата праці проводиться у формі комісійної винагороди. Незалежність таких страхових агентів обмежує контроль за їхньою діяльністю з боку страховика, однак ці посередники є достатньо мобільними, піддаються професійному тренуванню і здатні реалізовувати спільні продукти у великих обсягах. З іншого боку, працівники страхового агентства мають тенденцію до реалізації фінансових послуг у кількісному, а не в якісному плані. Зазначена негативна риса може бути ліквідована за рахунок налагодження відповідної системи мотивації;

- страхові брокери надають поради клієнтам щодо вибору того чи іншого фінансового продукту від різних фінансових установ. З точки зору страховика, реалізація продуктів банківського страхування через страхових брокерів не є пріоритетною завдяки непрогнозованості надходження страхових премій за рахунок цього каналу.

Взаємозв'язок між складністю фінансових продуктів, рівнем доходності, каналами дистрибуції, рівнем спеціального тренування персоналу, який реалізує різні за складністю і специфікою фінансові продукти, і аквізиційними затратами проілюстровано на *рис. 2*.

Рис. 2. Взаємозв'язок між основними компонентами процесу дистрибуції фінансових продуктів взаємодії страховиків і банків

Можливість використання декількох каналів дистрибуції одночасно може призводити до конфліктів інтересів серед персоналу, щоб уникнути цього необхідно:

- чітко визначити яка категорія персоналу реалізує ті чи інші фінансові продукти;
- мотивувати задіяні категорії персоналу до співпраці;
- прийняти до уваги культурні особливості представників банку, страховика і страхових посередників;
- налагодити процес безперебійного обміну інформацією між каналами дистрибуції;
- визначити цілі, завдання, обов'язки і повноваження учасників каналу дистрибуції.

З метою налагодження системи розробки, реалізації і подальшого обслуговування фінансових продуктів при взаємодії страховиків і банків на основі угоди про дистрибуцію і спільну діяльність, необхідно розробити відповідну схему поділу повноважень між суб'єктами цього процесу. Розробка зазначеної схеми є необхідною для зменшення вірогідності конфліктів інтересів при перехресному продажі. При повній

інтеграції це завдання вирішується на рівні організаційної структури управління фінансового конгломерату шляхом визначення відповідних повноважень співробітників департаменту розробки, розповсюдження фінансових продуктів та їхнього подальшого обслуговування.

Приклад схеми розподілу повноважень представників банківської установи і страхової компанії наведено на *рис. 3*.

Рис. 3. Схема розподілу повноважень представників банку і страхової компанії на всіх етапах управління фінансовими продуктами

Важливість дистрибуції у бізнес-процесах як банків, так і страховиків, підтвердила світова фінансова криза. Наприклад, банківський сектор занадто спирався на оригінальну банківську модель дистрибуції, за якої ризики, утворені в результаті процесу видачі кредитів, передавались іншим інвесторам за допомогою похідних інструментів фінансового ринку*.

У контексті досягнення довгострокового стабільного зростання, диверсифікація каналів дистрибуції фінансових продуктів є надзви-

* Маються на увазі країни із високим рівнем розвитку фінансового ринку та його інструментів

чайно важливою. Щодо попиту, варіююча складність фінансових продуктів і вподобань їхніх споживачів (молодих і пенсійного віку, освічених і неосвічених у фінансовому плані клієнтів, клієнтів із різними ризиками для управління, фізичних і юридичних осіб, тощо) краще "обслуговується" саме різноманітністю каналів розповсюдження. Щодо пропозиції, множинні канали дистрибуції надають більші можливості для вертикальної інтеграції фінансових установ.

Попит на страхові і банківські послуги визначається такими основними чинниками:

- кількістю існуючих ризиків, які не фінансуються державним сектором економіки;
- рівнем заощадження і споживання;
- рівнем оподаткування страхових і банківських продуктів;
- рівнем фінансової грамотності, що допомагає потенційним споживачам краще розуміти ризики, оцінювати їхню значимість і розуміти характеристики страхового полісу або банківського договору;
- еволюцією фінансових потреб, наприклад, постійно зростаючий інтерес у фінансових (страхових) продуктах галузі пенсійного забезпечення.

При цьому на попит значно впливає розвиток новітніх інформаційних технологій. У багатьох країнах світу Інтернет і телефон займають вагомe місце серед каналів дистрибуції банківських/страхових продуктів. Комплексні страхові продукти, що є результатом повної інтеграції страховика і банку потребують розуміння з боку клієнтів і пояснення всіх деталей фінансовими консультантами. У цьому аспекті важливим елементом є довіра до співробітника компанії, що здійснює продаж. Молоде покоління зазвичай є більш інформованим щодо фінансових послуг, проте тут виникає питання надійності джерел інформації з яких ця група клієнтів дізнається про всі елементи інтегрованої фінансової послуги.

Щодо пропозиції, ключовим рішенням менеджменту є вирішення питання незалежності конкретного каналу дистрибуції, використання власної мережі агентів або співробітництво на основі ексклюзивної угоди про взаємодію. Дистрибуція за допомогою незалежного агентства на практиці має значні затрати, однак приносить високі прибутки через високий професіоналізм співробітників, налагоджені контакти з корпоративними клієнтами, знання ринкових сегментів. У кінцевому рахунку існування різних організаційних форм каналів дистрибуції є наслідком намагання страховиків мінімізувати собівартість страхових послуг і операційні витрати. У такому контексті основні статті витрат каналу дистрибуції залежать від рекламної діяльності, інвестицій у технологічне оснащення, комісійної винагороди посередникам у роз-

різі конкретного каналу, якості процесу андеррайтингу.

Інвестиції в інформаційно-технологічне оснащення у пунктах реалізації фінансових продуктів є вищими при ексклюзивних договорах, оскільки їхня окупність є швидшою, ніж при співробітництві з незалежними агентствами.

Інвестиції у бренд для приваблення споживачів зазвичай є ефективнішим при вертикальній інтеграції, у зв'язку з тим, що належні посередницькі агентства на практиці є нелояльними і швидко переключаються на конкурентів. Вкладення коштів у просування бренду в більшості випадків має позитивні ефекти на канали дистрибуції, оскільки такі заходи є досить переконливими для посередницьких організацій у надійності компанії та її фінансових продуктів через масштабність самих інвестицій (особливо в країнах із низьким рівнем розвитку фінансового сектора і фінансової культури населення).

З позиції оцінки ризиків, незалежні агентства мають перевагу в автономності і правильності оцінювання ризиків у процесі андеррайтингу за рахунок матеріальної зацікавленості у довгострокових зв'язках із фінансовою установою, намагання зберегти репутацію на ринку, від якої залежить результативність її роботи, а також наявності широких можливостей для ведення власних баз даних про страхові випадки і надійність клієнтів. Однак, слід прийняти до уваги, що чим більше зусиль і ресурсів витрачається окремим каналом дистрибуції, тим більшою є його вартість для фінансової установи.

Варто зазначити, що андеррайтинг і розповсюдження нових (невідомих) продуктів необхідно здійснювати за допомогою незалежних агентств, оскільки останні проводять диверсифікацію ризику між клієнтами і комбінованими / інтегрованими продуктами.

Таким чином, кожна фінансова установа при реалізації того чи іншого фінансового продукту має провести ретельний аналіз кожного каналу дистрибуції, співвіднести доходи із витратами і на основі цього приймати відповідне рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Грищенко Р.* Тенденції банківського бізнесу: злиття банків, страхових компаній та пенсійних фондів [Текст] / Р. Грищенко // Вісник НБУ. — 2004. — № 2. — С. 15–17.
2. *Качанова А.* Методологические основы построения банковско-страхового блока финансового супермаркета [Текст] / А. Качанова // Страховое ревю. — 2005. — № 8. — С. 26–33.
3. *Партин Г.* Роль небанківських фінансових посередників у фінансуванні інноваційного розвитку [Текст] / Г. Партин, О. Тивончук // Вісник НБУ. — 2005. — № 5. — С. 46–51.
4. *Родякин Я.* Банковское страхование: особенности становления и перспективы развития [Текст] / Я. Родякин // Страховое дело. — 2001. — № 8. — С. 15–19.
5. *Сабодаш Р.* Банківське страхування: форми існування в Україні [Текст] / Р. Сабодаш // Підприємство, господарство і право. — 2006. — № 2. — С. 30–32.

6. *Співак Л.* Функціонування та взаємодія банків і небанківських інститутів в Україні [Текст] / Л. Співак, І. Каракулева // Вісник НБУ. — 2006. — №7. — С. 46–48.
7. *Фурман В. М.* Формування ефективної стратегії взаємодії страхових компаній та банків [Текст] / В. М. Фурман // Фінанси України. — 2003. — № 1. — С. 137–141.
8. *Nearly 30 % of individuals use internet banking, 60% of households have internet access* [Electronic resource]. — EuroStat News Release. — Way of access : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/4-02122008-BP/EN/4-02122008-BP-EN.PDF. — Last access : 2010. — Title from the screen.

ФОРМИ ІНТЕГРАЦІЇ БАНКІВСЬКОГО ТА СТРАХОВОГО КАПІТАЛІВ

КУЧЕРЕНКО В., аспірант кафедри фінансів КНТЕУ

Інтеграція капіталів – процес неминучий і зумовлений інтегруючою функцією капіталу, яку обґрунтував ще К. Маркс [1, с. 231]. Підвищення доходів та ринкової вартості компаній від ефекту синергії, економії від масштабу, зменшення ризиків через їх диверсифікацію – основні фактори інтеграції капіталів банківського та страхового секторів.

Послаблення законодавчих бар'єрів щодо інтеграційних процесів між фінансовими посередниками призвело до збільшення випадків злиття і поглинання між банками та страховими компаніями всередині країн і на міжнародному рівні. У результаті чого в останні десятиліття змінилася структура фінансового ринку більшості країн – підвищилась концентрація капіталу, зменшилась чисельність фінансових установ.

Інтеграція банківського та страхового капіталів може відбуватися через злиття, поглинання, створення спільного підприємства або нового бізнесу тощо. У результаті чого цей процес набуває сталої форми, такої як фінансовий конгломерат на чолі з банком чи страховою компанією, фінансово-холдингова група, спільне підприємство, материнсько-дочірня форма. Кожний зі способів інтеграції, як і кожна її форма, має свої особливості, переваги, недоліки та ризики і відрізняється залежно від соціально-економічних умов кожної країни та її законодавства.

Дослідженню інтеграційних процесів між банками та страховими компаніями присвячені роботи закордонних та вітчизняних науковців:

І. Дорошенка [1], А. Єрмошенко [2], Л. Єрмошенко [3], І. Кожевнікової [4], В. Корнеєва [5], О. Лилик [6], О. Барановського [7], Р. Сабодаша [8], В. Фурмана [7], Ф. Дайріка [10], Р. Геррінга [11], Т. Хосшка [12] та ін.

Однак питанню інтеграції капіталів цих фінансових установ у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі присвячено недостатньо уваги. Науковці розглядають усі можливі форми взаємодії, не зосереджуючись на зв'язках капіталів. Крім того, у літературі відсутнє чітке трактування поняття "форма інтеграції банківського та страхового капіталів".

Мета статті – розглянути форми інтеграції банків і страхових компаній, виявити можливе існування зв'язків капіталів у формах інтеграції та окреслити їх особливості, уточнити та дати визначення поняттю "форма інтеграції банківського та страхового капіталів", визначити перелік форм інтеграції банківського та страхового капіталів в Україні.

Зростання конкуренції, лібералізація державного регулювання, активна глобалізація і бажання отримати додатковий дохід призвели до взаємопроникнення бізнесів фінансових посередників. Банки надають страхові послуги через свої відділення, страхові компанії пропонують банківські ощадні послуги разом зі страховими, а універсальні фінансові холдинги поєднують у собі надання і страхових і банківських продуктів.

Інтеграція банків і страхових компаній ґрунтується на відносинах між цими фінансовими установами. Науковці виокремлюють такі їх види: клієнтські, партнерські, перехресна участь у капіталі та повна інтеграція [4, с. 61]. Головною відмінною ознакою цих відносин є рівень інтеграції фінансових установ і зв'язок їх капіталів.

Наприклад, клієнтські відносини є початковою формою інтеграції з відсутніми зв'язками капіталів. Вона обмежується наданням страховою компанією послуг клієнтам банку і самому банку на договірних засадах, у свою чергу банк забезпечує ефективне інвестування тимчасово вільних грошових коштів страхової компанії.

Створення договірного альянсу між банком і страховою компанією щодо спільного продажу страхових і банківських послуг, використовуючи клієнтську базу та мережу філіалів один одного, свідчить про існування вищого рівня інтеграції – партнерських відносин. Такі відносини потребують спільної координації діяльності на довгостроковій постійній основі, але вони не містять інтеграції капіталу, оскільки поєднуються та координуються лише послуги, маркетингові стратегії, робота персоналу, клієнтська база та ІТ-технології.

Перехресна участь у капіталі дозволяє застосування механізму контролю, за допомогою якого банк чи страховик має можливість досягти своїх стратегічних цілей. Поглинання шляхом купівлі пакета акцій, достатнього для участі в управлінні страховою компанією чи банком, дає можливість ефективно використовувати канали продажу,

розширити і диверсифікувати продуктовий ряд і клієнтську базу. Інтеграція банківського та страхового капіталів, яка виникає під час такого виду відносин, дає можливість фінансовим посередникам отримати переваги від синергії, коли сумарний ефект спільної діяльності двох взаємоузгоджених фінансових установ набагато більший, ніж коли вони працюють окремо.

Способи інтеграції банків і страхових компаній у своїх роботах досліджували такі вчені, як Майкл Девід Уайт (США) [14, с. 40], Тобіас Хосшка (Європа) [12] та Франк Дайрік (Європа) [10, с. 6]. Проаналізувавши їх праці, можна зробити висновок, що існують такі однакові для більшості країн способи входження банків на страховий ринок:

- створення бізнесу з нуля (*De novo entry*);
- злиття та поглинання (*Mergers/acquisitions*);
- створення спільного підприємства (*Joint ventures*);
- угода щодо спільного продажу фінансових продуктів (*Distribution alliances*).

Безумовно, цей перелік способів можна застосовувати і для ситуації, коли страхові компанії намагаються ввійти у банківський бізнес.

Створення бізнесу з нуля має найбільший рівень інтеграції банківського та страхового капіталу. Успішність цього способу інтеграції на практиці підтверджується такими прикладами, як *TSB* у Великій Британії, *Credit Agricole* у Франції і *Deutsche Bank* у Німеччині та пояснюється тим, що саме завдяки цьому способу вдається подолати різницю між банківською і страховою культурою.

Злиття та поглинання є також вдалим рішенням щодо інтеграції банківського та страхового капіталу. Перевагами якого є: *по-перше*, координування діяльності обох установ в одному напрямі; *по-друге*, досвід спільної діяльності поширюється як на банк, так і на страхову компанію, які входять в одну структуру з моменту її створення; *по-третє*, це є найоптимальніший шлях для швидкого входження в новий бізнес.

Створення спільного підприємства означає створення нової юридичної особи, яка є підконтрольною і належить материнським компаніям – банку та страховій компанії. Створення спільного підприємства вважається короткостроковим рішенням, оскільки 80 % спільних підприємств потім перепродаються [16, с. 87].

Угода щодо спільного продажу фінансових продуктів, як спосіб входу в новий бізнес, має найменший рівень інтеграції серед названих вище варіантів і не містить зв'язків капіталів, але надає компаніям найвищий рівень свободи у прийнятті рішень. Цей спосіб не дозволяє отримати максимальну користь від інтеграції фінансових посередників. Оскільки спільний продаж страхових і банківських продуктів – процес дуже складний, для досягнення його високої ефективності, повинен існувати високий рівень координації, контролю та управління діяльністю обох фінансових установ, чого не можна досягти, вико-

ристовуючи цей спосіб інтеграції. Тобіас Хосшка зазначає що, такі угоди часто підкріплюються перехресною участю в капіталі фінансових посередників [12]. Використання цього способу призводить до втрати зацікавленості обох фінансових інститутів у спільній діяльності, через що увага акцентується на інших пріоритетах.

На думку В. Корнеєва, можна визначити такі форми концентрації банківського та страхового капіталу: співзасновництво нових конгломеративних структур (в Україні – створення фінансової холдингової групи), перехресне володіння акціями (через злиття і поглинання), заснування банками дочірніх страхових компаній [5, с. 134].

В. Фурман та Є. Бридун пропонують перелік форм фінансової інтеграції, в якому чітко прослідковується зв'язок капіталів [7, с. 241]:

- повна інтеграція
- універсальна фінансова установа (банк, страховик);
- банк (страховик) – материнська компанія;
- холдингова компанія;
- спільне підприємство.

Цей варіант дещо схожий на розробки А. Сандерса та І. Вольтера [15], які розглядають також Л. Єрмошенко та А. Єрмошенко [3, с. 97].

Під повною інтеграцією В. Фурман та Є. Бридун розуміють умовне об'єднання фінансових компаній, пов'язаних капіталом, які представляють собою окремі юридичні структури та регулюються різними органами. Ця форма носить найвищий рівень інтеграції.

У дослідженні А. Сандерса та І. Вольтера форма повної інтеграції представлена інакше, а саме: всі фінансові продукти створюються і надаються однією юридичною структурою, де різні фінансові діяльності пов'язані одним капіталом. Але, як зазначають автори, ця форма може існувати тільки в теорії, оскільки законодавство не допускає об'єднання всіх фінансових послуг в одній правовій формі господарювання.

Форма універсальної фінансової установи – банку чи страхової компанії, є стандартною формою універсального банку в Німеччині. В одній правовій організаційній формі можуть поєднуватися банківська й інвестиційна діяльність, а страхова винесена в іншу установу – дочірню компанію, яка є окремо капіталізованою і належить універсальному банку. За такою схемою побудовані великі німецькі та швейцарські банки (*Deutsche Bank, Dresdner Bank, Commerzbank*).

У формі "банк (страховик) – материнська компанія" банк чи страхова компанія є материнською компанією, якій належить декілька різних дочірніх фінансових установ, що надають інші фінансові послуги і є окремо капіталізованими. Прикладами такої форми інтеграції є фінансові установи Великої Британії – *Barclays* та *Lloyds TBS*.

Форма холдингової компанії передбачає, що одній компанії, яка не веде операційної діяльності, належить більша частка акцій у дочірніх

фінансових установах, кожна з яких має свою окрему корпоративну структуру та капітал. Така форма інтеграції притаманна фінансовому ринку США.

Форма спільного підприємства означає, що неафілійовані банк і страхова компанія створюють спільне підприємство, через яке надаються послуги одного або обох компаній-засновників. Ця форма також передбачає інтеграцію без участі капіталу у вигляді створення стратегічного альянсу з продажу спільних продуктів або інших угод, на основі яких фінансові посередники можуть надавати послуги один одному.

Взагалі термін "форма" асоціюється із зовнішнім виглядом предмета, процесу, явища, або із зовнішнім вираженням змісту, який представляє собою цілісність, об'єднання всіх елементів об'єкта, його складових, властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, суперечностей і тенденцій.

Філософський енциклопедичний словник визначає поняття "форма" (лат. *forma*) як зовнішнє вираження будь-якого змісту, а також як внутрішню структуру, визначений порядок предмета або порядок протікання процесу [9, с. 489].

Отже, *формою інтеграції банківського та страхового капіталів* є інтегрована структура, яка поєднує в собі і використовує капітал банку та страхової компанії з метою отримання ефекту синергії, що і є проявом інтеграції капіталів та її змістом. Форма інтеграції банківського та страхового капіталів має дві взаємопов'язані складові: організаційну структуру (управлінську) та організаційно-правову форму інтегрованого об'єднання.

Перша складова являє собою сукупність організаційних рішень і зв'язків між інтегрованими фінансовими установами і є теоретичним їх вираженням, а друга є дозволеною правовою формою існування таких зв'язків капіталів між фінансовими посередниками на фінансовому ринку окремої країни.

Законодавство кожної країни має свої особливості і норми щодо процесів інтеграції між фінансовими посередниками. Тому перелік організаційно-правових форм інтеграції банківського та страхового капіталів дещо різниться залежно від країни, фінансовий ринок якої досліджується.

У дослідженні Центрального європейського банку зазначається, що інтеграційні процеси між фінансовими посередниками можуть на практиці набувати доволі складних форм, але для полегшення аналізу їх можна об'єднати у чотири основні моделі корпоративних структур [10, с. 17]: інтегрована модель; материнсько-дочірня модель; модель холдингової компанії; модель горизонтальної групи.

Інтегрована модель представляє собою поєднання послуг фінансових посередників у одній юридичній структурній одиниці. У такій

моделі досягається найбільший ефект синергії та диверсифікація ризиків між різними фінансовими діяльностями. Однак ця модель не може використовуватись для поєднання банківського та страхового капіталу, оскільки згідно із законодавством ЄС поєднання страхової діяльності з будь-якою іншою фінансовою діяльністю в рамках однієї юридичної особи заборонено.

Альтернативною формою інтеграції банківського та страхового капіталу є материнсько-дочірня модель, де в ролі материнської компанії може виступати як банк, так і страхова компанія. Однак у цій моделі переваги від ефекту синергії та диверсифікації ризиків будуть набагато меншими порівняно з інтегрованою моделлю через те, що юридично два фінансові інститути є окремими одиницями, що вимагає окремої операційної діяльності та капіталізації. Хоча цей принцип законодавчого розділення не є абсолютним і може бути скоригований на основі інших законодавчих норм. Позитивним фактом є те, що у материнсько-дочірній структурі юридично материнська компанія не несе відповідальність за борги її дочірньої компанії, але на практиці це не зовсім так, оскільки поганий імідж дочірньої компанії безумовно негативно впливає і на репутацію материнської компанії. Незважаючи на те, що юридично це є різні структури, учасники ринку та клієнти сприймають їх як одне ціле, через існування спільної системи управління ризиками та єдиного бренду.

Модель холдингової компанії представляє собою структуру, де одна головна компанія, яка не провадить операційну діяльність, контролює декілька дочірніх компаній. Перевага такої моделі полягає в тому, що і банківська, і страхова діяльність представлені як окремі напрями, які юридично не пов'язані капіталом, але вони координуються однією стратегією головної компанії, і на практиці пов'язані непрямыми зв'язками капіталів через управляючу компанію.

Модель горизонтальної групи не містить ні прямих, ні непрямих зв'язків капіталу між структурними одиницями групи.

Річард Геррінг та Антоні Сантамеро, досліджуючи корпоративні структури фінансових конгломератів, запропонували чотири основні моделі [11, с. 472]:

- повної інтеграції (Німеччина);
- материнська компанія – банк, дочірня компанія – страховик (Велика Британія);
- материнська компанія – холдингова компанія, повне правове розділення діяльностей між різними фінансовими інститутами (США);
- материнська компанія – холдингова компанія, повне правове та операційне розділення діяльностей між різними фінансовими інститутами.

Автори виходили із принципу правового та операційного розділення діяльності: *по-перше*, надання банківських і страхових послуг різними установами, кожна з яких має свою структуру менеджменту та капітал; *по-друге*, обмеження, які стримують створення інтегрованих фінансових послуг.

Перша модель: повна інтеграція (Німеччина) – представляє собою фінансовий конгломерат, де різні фінансові послуги надаються в одній установі. Модель повної інтеграції не має правового або операційного розділення між страховою та банківською діяльністю. Перевагою цієї моделі є менші затрати, через використання ефекту синергії та економії від масштабу. Недоліками моделі є можливі монополістичні дії фінансового конгломерату, конфлікти інтересів акціонерів та можливість швидкого поширення негативних наслідків проблем в одній зі сфер діяльності на всю інтегровану структуру. Ця модель більше відповідає структурі універсального банку, яка є стандартною організаційною структурою у банківській сфері Німеччини, але вона не може бути використана на практиці коли до структури входить і страховий бізнес, оскільки надання страхових послуг в одній юридичній одиниці з іншими фінансовими послугами заборонено.

Друга модель: материнська компанія – банк, дочірня компанія – страховик (Велика Британія). У цій моделі відбувається юридичне розмежування між банківською і страховою діяльністю, які реалізуються в окремих корпоративних структурах. Недоліком моделі є те, що ефективність операційної діяльності нижча ніж в інтегрованій моделі. Серед переваг варто відзначити, що якщо борги дочірньої компанії перевищать ліміт, який може покрити банк, все одно материнська компанія не дозволить дочірній стати банкрутом (погіршення іміджу, втрата на ефекті від синергії).

Третя модель: материнська компанія – холдингова компанія, повне правове розділення діяльностей між різними фінансовими інститутами (США). У цій моделі холдингова компанія є єдиним власником банку, дочірньої компанії та інших його аналогів (страхової компанії). Ця модель передбачає більший рівень юридичного розмежування між різними фінансовими установами та дозволяє полегшити процес державного регулювання такої структури. Завдяки такого виду інтеграції досягаються переваги ефекту економії від заміщення у маркетингу та наданні фінансових продуктів.

Четверта модель: материнська компанія – холдингова компанія, повне правове та операційне розділення діяльностей між різними фінансовими інститутами. У цій моделі холдингова компанія виступає як інвестиційна. Крім цього, не відбувається синергії в операційній діяльності між різними фінансовими установами – дочірніми підприємствами. Цю модель не можна розглядати як інтегровану фінансову корпорацію, оскільки її переваги лежать тільки у фінансовій синергії та

у диверсифікації доходів холдингової компанії. З посиленням юридичної самостійності між структурними одиницями та повним розділенням у операційній діяльності, всі переваги ефекту економії від заміщення для клієнтів та продавців фінансових послуг у цій моделі зникають.

Державний контролюючий орган діяльності страхових організацій у Нідерландах – *Verzekeringkamer*, пропонує такі типи фінансових конгломератів [13, с. 64]:

- фінансові конгломерати на чолі з банком;
- фінансові конгломерати на чолі зі страховою компанією;
- змішані фінансові конгломерати.

Для визначення типу фінансового конгломерату береться до уваги пропорційне відношення між банківською та страховою діяльністю, для цього використовуються балансові звіти фінансових установ. Але доцільно було б використовувати інші критерії. Оскільки банківський балансовий звіт включає всі транзакції між клієнтами, а страховий балансовий звіт відображає тільки технічні резерви та напрями інвестування, тоді як грошові транзакції з клієнтами містяться у звіті про доходи і збитки.

Над дослідженням форм інтеграції банків і страхових компаній в Україні працювали такі науковці, як А. Єрмошенко [2], О. Лилик [6], Р. Сабодаш [8]. У своїх роботах автори намагалися визначити перелік форм інтеграції, які дозволені чинним законодавством України. Розглянувши їх дослідження можна зробити певні висновки: *по-перше*, українським законодавством створені умови для інтеграції банків і страхових компаній; *по-друге*, перелік можливих форм інтеграції банків і страхових компаній в Україні дещо різниться від існуючих у розвинених країнах; *по-третє*, Україна повторює принцип європейського законодавства щодо неможливого об'єднання банківської і страхової діяльності в одній юридичній установі.

Дослідники розглядають усі можливі форми інтеграції, не виділяючи існування чи відсутності зв'язків капіталу між фінансовими посередниками, і, на жаль, чіткого переліку можливих форм інтеграції банківського та страхового капіталу в Україні згідно з чинним законодавством не було запропоновано.

Саме тому на етапі синтезу досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених можна виокремити такі форми інтеграції банківського та страхового капіталів в Україні:

- фінансова холдингова група – складається переважно або винятково з установ, які надають фінансові послуги, наприклад, страхові компанії, серед яких повинен бути хоча б один банк (фінансова група "ТАС");

- материнсько-дочірня форма – передбачає, що банк створює свою дочірню страхову компанію ("Укрсоцбанк" та СК "Укрсоцстрах" – у 2004 р. злиття з НАСК "Оранта");
- спільне підприємство (страхова компанія) – створення банком і страховою компанією нової страхової компанії;
- форма перехресного володіння капіталом – банк чи страхова компанія частково або повністю контролюють активи один одного, через процеси злиття та поглинання ("Укрсоцбанк" та НАСК "Оранта", банк "Аваль" та СК "Еталон" і "Еталон плюс").

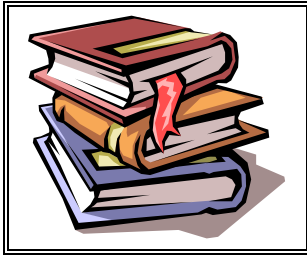
Ці форми інтеграції банківського та страхового капіталів потребують подальших досліджень та визначення переваг і недоліків кожної з них.

Отже, форма інтеграції банківського та страхового капіталу є зовнішнім вираженням процесів поєднання капіталів двох фінансових інститутів і представляє собою інтегровану структуру. Форма інтеграції банківського та страхового капіталу містить два взаємопов'язаних елемента: організаційну структуру, що поєднує в собі управлінські рішення та зв'язки капіталів на теоретичному рівні; та організаційно-правову структуру, яка є можливою корпоративною формою інтеграції капіталів відповідно до законодавчих вимог кожної окремо взятої країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Дорошенко І. В.* Інтеграція банківського сектору України в світову фінансову систему / І. В. Дорошенко // Вісн. Донец. нац. ун-ту. — 2008. — № 2. — С. 229–237.
2. *Єрмошенко А.* Порівняння основних моделей банківського страхування / А. Єрмошенко // Актуальні проблеми економіки. — 2008. — № 3. — С. 167–174.
3. *Єрмошенко Л.* Зарубіжний досвід взаємодії страхових і банківських установ / Л. Єрмошенко, А. Єрмошенко // Вісник КНТЕУ. — 2008. — № 3. — С. 90–100.
4. *Кожевникова І. Н.* Взаимоотношение страховых организаций и банков / І. Н. Кожевникова. — М. : Анкил, 2005. — 112 с.
5. *Корнєєв В. В.* Фінансові посередники як інститути розвитку : монографія / В. В. Корнєєв. — К. : Основа, 2007. — 192 с.
6. *Лилик О.* Вancassurance та перспектива його розвитку в Україні / О. Лилик // Вісник НБУ. — 2007. — № 2. — С. 32–37.
7. *Розвиток банківської системи України* / [за ред. О. І. Барановського]. — К. : Ін-тут економіки та прогнозування, 2008. — 554 с.
8. *Сабодаш Р.* Банківське страхування: форми існування в Україні / Р. Сабодаш // Підприємство, господарство і право. — 2006. — № 2. — С. 30–33.
9. *Философский энциклопедический словарь* / [ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко]. — М. : ИНФРА-М, 2006. — 576 с.

10. *Dierick F.* The supervision of mixed financial services groups in Europe / Frank Dierick // Occasional paper series. — 2004. — No 20. — 60 p.
11. *Herring R.J.* The corporate structure of financial conglomerates / R. J. Herring, A. M. Santomero // Journal of Financial Services Research. — 1990. — P. 471–497.
12. *Hoschka T. C.* Bancassurance in Europe / T. C. Hoschka // The MacMillan Press, Ltd., Houndmills. — 1994.
13. *Berghe L.* Creating the future with all finance and financial conglomerates / L. Berghe, K. Verweire. — 1998. — 223 p.
14. *Michael D. White.* Buy, Build or Rent / D. Michael // Independent Banker. — 2001. — July. — Vol. 51. — No 7. — P. 40–47.
15. *Saunders A.* Universal Banking in The United States / A. Saunders, I. Walter. — New York : Oxford University Press, 1994.
16. Convergence in the financial services industry / Van den Berghe, Verweire K., Carchon S.W.M. // Insurance and private pensions compendium for emerging economies. — 1999.

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

УДК 504.03:101.1

ЕКОЛОГІЧНИЙ ВИКЛИК СУЧАСНОМУ ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТУ В ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ

ВАЛУЙСЬКИЙ О., д. філос. н., професор кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ

У процесі глобалізації сучасний світ все більше стає не тільки взаємопов'язаним і взаємозалежним, а й взаємозразливим. Одним із головних проявів взаємозалежності виступає слабка вирішеність екологічної проблеми, зростання її небезпеки для кожної людини, держави, всього світового співтовариства. У колективній праці "Грані глобалізації, важкі питання сучасного розвитку" зазначається: "Багато, і таких людей стає все більше, вважають: основним викликом у ХХІ столітті буде екологічний, у принципі подальше існування людства, виживання роду людського залежать від того, чи зуміє цивілізація відповісти саме на нього" [1, с. 252].

Цілком закономірно, що в науковому середовищі розгорнулася творча дискусія з такої злободенної проблематики. Виявилися різні, не рідко протилежні, трактування обговорюваних питань. У центрі дискусій постали питання про причини виникнення екологічного виклику, його суть, напрями і методи подолання. Автор статті ставить перед собою скромне завдання взяти участь у дискусійному процесі та з філософських позицій охарактеризувати лише деякі головні аспекти цієї цікавої й актуальної проблеми.

Її аналіз необхідно починати з понятійного апарату, бо стрімке погіршення природного середовища, активні творчі дискусії сприяли збагаченню традиційних понять і виникненню нових, зокрема таких, як: глобальна екологія, мегаекологія, екологія людини, інтелектуальна екологія, філософія екології, екологічний тоталітаризм, екологічний колапс, екологічна безпека та ін. Слід також мати на увазі, що суть будь-якого поняття задається концептуальною системою, до якої воно

належить. Таким чином, аналіз понятійного апарату дозволяє глибше зрозуміти сутність сучасного екологічного виклику, який, виражаючись мовою екзистенціалістів, виступає багато в чому пограничним і характеризує грані між життям і смертю земної цивілізації.

На відміну від природних, технічних і гуманітарних наук філософія оперує базовою категорією "*екологічне буття*". Ця категорія охоплює такі складові: природа, довкілля, екологічна діяльність, екологічне протиріччя, соціально-екологічні стосунки, екологічна криза, екологічна катастрофа. Оскільки рамки статті не дозволяють детально характеризувати всі названі поняття, необхідно виділити найголовніші моменти.

У науковій літературі нерідко можна прочитати, що під природою слід розуміти все у світі, що не створено людиною, і все те, з чим вона взаємодіє і сприймає, якщо існує зовні і незалежно від нього. При цьому наголошується, що поняттям "природа" охоплюється все суще, весь Всесвіт, і в цьому сенсі воно близьке до поняття "матерія". Поділяючи в принципі таку точку зору, потрібно відзначити один момент методологічного характеру – не все, що існує зовні та незалежно від людини є природою. Тому в філософському сенсі природа є всією сукупністю природних умов існування людини і всього людства. Природа – це лише та частина, та сторона матерії, з якою людина прямо або побічно взаємодіє, пізнає її, сприймає своїми органами чуття і розумом, яка впливає на результати людської діяльності.

У цьому сенсі природа і людина невід'ємні один від одного і тісно взаємопов'язані. У людині завжди присутнє природне начало, бо вона представляє собою живу, тілесну істоту. Необхідно також мати на увазі, що природа прямо або побічно присутня в матеріальних цінностях, що створюються людиною в ході її трудової діяльності. А це означає, що людина завжди залежить від природи. Звичайно, характер цієї залежності змінюється в ході зміни економічних, технічних, технологічних та інших чинників суспільного розвитку. Однак накопичений історичний досвід дозволяє стверджувати, що остаточно звільнитися від впливу природи людина не зможе ніколи.

Потрібно відзначити й інший бік взаємозв'язку людини і природи: неминучість перетворюючого впливу людини на природу. Людина у процесі своєї активної дії на природу не просто перетворює її, а перетворює її на особу *олюдненої природи*, яка у свою чергу забезпечує життєдіяльність людини.

З освоєнням людиною природного світу збагачується розуміння його змісту, розширюються межі пізнавальної і практичної діяльності людей. У сферу цієї діяльності потрапляють не лише предмети найближчого природного середовища, а й Космос, глибини Всесвіту. Тим самим екологічна діяльність має об'єктивну основу, суть якої полягає в наявності потреби людського суспільства мати сприятливе для своєї життєдіяльності природне середовище.

Екологічна діяльність об'єктивно припускає формування і розвиток співпраці держав, цивілізацій з приводу їх стосунків із природним середовищем. Немає відношення людей до цієї сфери поза стосунками їх один із одним. При цьому екологічна діяльність у будь-якій формі не відбувається абсолютно відособлено від діяльності з перетворення соціального середовища.

У результаті на всіх етапах історичного розвитку існують два види діяльності: екологічна і власне соціальна. Вони вплетені одна в одну і виступають як соціально-екологічні стосунки. Діалектика їх взаємодії така, що з одного боку соціально-екологічні стосунки виступають як передумова і як результат діяльності, тобто вони детермінують діяльність, відтворюються в ній. Якщо ж соціально-екологічні стосунки не сприяють розвитку цієї діяльності або навіть гальмують її, то виникає необхідність кардинальної зміни цих стосунків. Сучасний екологічний виклик владно вимагає саме такого підходу. Він переконливо довів, що сучасний соціальний світ може бути зрозумілим і успішно розвиватися тільки у його єдності з природним світом, причому в такій єдності, основою якого виступає *людина-творець*, а не людина-руйнівник. На жаль, людина руйнує природу, створює загрозу власному існуванню. Якщо теоретично припустити, що на планеті Земля зникне людина, то не зникне природа, але олюднена природа втратить свою якісну визначеність як світ буття людини.

Потрібно виокремити ще один аспект досліджуваних понять. Діалектика, як відомо, виходить із того, що будь-яка взаємодія виступає як суперечливе відношення відносно самостійних сторін, які володіють протилежними напрямками дії, ведуть боротьбу між собою і одночасно знаходяться у взаємозв'язках, складають єдність. Конкретним проявом цієї вимоги діалектики виступає взаємодія людини, суспільства і природи, яку слід класифікувати як соціально-екологічне протиріччя. Характерна особливість цього протиріччя полягає в тому, що в ньому представлені у взаємодії дві різнорідні сторони: природна і соціальна. Вони обидві проявляють активність, саме тому не можна це протиріччя розглядати ні як суто природне, ні як суто соціальне. Слід виходити з того, що зміни в природному середовищі творяться не лише соціально-екологічною діяльністю людей, а й тими іманентними змінами, які зумовлені внутрішніми природними силами, про які йтиметься далі.

Зміни, що відбуваються, у свою чергу спричиняють відповідні дії людини, суспільства: впливаючи на розвиток соціально-екологічного протиріччя, вони можуть їх пом'якшити певною мірою або загострити. У результаті виникає або відносна динамічна рівновага між людиною і природою, або стан соціально-екологічної кризи, яка виступає невід'ємною частиною екологічного виклику.

Наведений вище понятійний апарат дозволяє перейти до з'ясування суті екологічного виклику. Учасники наукових і філософських

дискусій прагнуть дати відповідь на такі злободенні питання: чи можна стверджувати, що екологічний виклик виступає як найгостріша екологічна криза, або це вже екологічна катастрофа? А може це черговий міф, бо екологічні кризи як у минулому, так і в наш час виступають необхідним інструментом еволюційних змін у природі й суспільстві?

У науковій і філософській літературі немає і не може бути однозначних відповідей на ці питання, бо вони поставлені самою реальністю і вимагають конструктивних підходів. Одні автори вважають, що людство вже вступило в глобальну екологічну катастрофу, бо порушено баланс, який підтримувався біосферою протягом мільярдів років. Очевидна деградація біосфери, втрата нею своєї стійкості. Позиція інших авторів зводиться до того, що сучасна ситуація є глобальною екологічною кризою, яка може перерости в глобальну екологічну катастрофу. Існує також думка, що немає глобальної екологічної кризи і тим більше глобальної екологічної катастрофи, мають місце лише краєзнавчі та регіональні кризи.

Кожна із цих думок має право на існування і заслуговує пошани. Позиція автора статті зводиться до таких ключових моментів. Загальновідомо, що криза – це поворотний пункт, різкий, крутий перелом у чому-небудь, важкий перехідний стан. Катастрофа – це переворот, лихо, загибель, відхід у небуття, подія, яка спричиняє тяжкі наслідки, початок безповоротних змін, таких близьких, які вже критично небезпечні для людини і суспільства.

Потрібно також зважати і на те, що кризи відрізняються одна від одної. У деяких випадках криза може спричинити адаптацію людей до нових умов суспільного розвитку, перехід на новий ступінь свого розвитку і стати своєрідною кризою зростання. В інших ситуаціях криза може перерости в катастрофу, стати найбільшою небезпекою для життєдіяльності людини, суспільства.

В історії людства неодноразово виникали локальні та регіональні екологічні кризи. Існує, наприклад, припущення, що стародавні цивілізації Америки (майя, ацтеків, інків) загинули в результаті екологічної кризи, пов'язаної із виснаженням ґрунтів через застосування підсічно-вогневої системи землеробства. Слід згадати також сумний досвід Месопотамії, де родючі пасовища були вибиті худобою або запускування Лівану в результаті вирубування кедра.

Із розвитком цивілізації збільшувалась кількість і масштаби локальних та регіональних екологічних криз, так тривало до початку ХХ ст. Потім почали виникати та розвиватися глобальні зміни довкілля, які перевищують його природні коливання. Минуле сторіччя виявилось століттям найінтенсивнішого зростання господарської діяльності людини і, одночасно, періодом виходу цієї діяльності за межі місткості біосфери, що порушує стійкість довкілля. Виникає глобальна екологічна криза, яка набуває небаченого раніше загальнопланетарного характеру, що поставило питання про існування людини на Землі як виду.

Екологічна проблема – глобальна проблема, що має подвійний соціоприродний характер, вона одночасно і природна, і соціальна. При цьому останнє відіграє вирішальну роль, оскільки соціальні умови розвитку екологічного буття підтверджують серйозність екологічної проблеми, її небезпеки для подальшого розвитку людства. Стає все очевиднішим, що досягнень природничих і технічних наук для аналізу екологічної проблеми недостатньо. Потрібний комплексний підхід, поглиблення і розширення інтеграції знань і соціальної практики, взаємне збагачення різних підходів до вирішення цієї проблеми.

Необхідно розрізнити поняття "екологічна криза" і "соціально-екологічна криза". *Екологічна криза* – це втрата стійкості біосфери, її деградація, різке скорочення її регулятивної здібності до змін. Екологічна криза аналізується переважно вченими-природознавцями, які мають дати об'єктивну оцінку таким явищам і процесам, як підвищення концентрації парникових газів у атмосфері, критичне виснаження озонового шару, запустинювання територій, скорочення біологічної різноманітності та ін.

Соціально-екологічна криза – це порушення динамічної рівноваги системи "людина–суспільство–природа", крайнє загострення її основного протиріччя; це антропогенна криза, створена людською діяльністю і спрямована на підпорядкування природи. Вона аналізується гуманітарними науками, перш за все філософією як універсальним типом знань.

Говорячи про кризу, її два різновиди, потрібно брати до уваги, що з діалектичних позицій, кризи – це шлях внутрішнього життя системи. Більше того, еволюційні кризи певною мірою неминучі, бо складні системи мають не тільки стадії еволюції, а й стадії нестійкості, нелінійності, нерівномірності. У сучасній філософії все більше уваги приділяється категорії "випадковість", адже сучасна епоха характеризується підвищеною динамічністю, наявністю різних сценаріїв майбутнього, посиленням стихійних процесів. Зростанню значення цієї категорії в пізнанні природного та суспільного світу сприяє нове природознавство, представники якого обґрунтовують ідею нерівнозначності термодинаміки, синергетичні моделі функціонування та розвитку цього світу. Це особливо виявляється у фізиці елементарних частин, квантовій механіці, планетарній астрономії тощо. Тим самим формується інтеграційний підхід до дослідження екологічних і соціально-екологічних криз, це у свою чергу допомагає зрозуміти, що сучасний виклик глобальному світу втілює у собі різні варіанти криз. Виникає закономірне питання: що ж конкретно представляє собою цей виклик? Відповідь на це питання подається у монографіях, матеріалах науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, журнальних статтях.

Сучасне суспільне виробництво бере у природи 100 одиниць речовини, а ефективно використовує близько 10, решта йде у відходи. Упродовж року в атмосферу викидається 20–23 млрд т вуглекислого

газу і 120 млн т золи. Загублено 2 млрд га ріллі, щорічно знищується понад 11 млн га лісу. Щороку в річки скидається близько 160 км³ промислових стоків. За цей самий період у ґрунти внесено понад 500 млн т мінеральних добрив і близько 3 млн т отрутохімікатів, третина яких змивається у водойми. Спостерігається поступове збільшення середньорічної температури атмосфери Землі та Світового океану, а також глобальне потепління, парниковий ефект й інші негативні явища. Із потеплінням почнуть танути льодовики та полярні льоди, а кількість води в океані зростатиме. У результаті рівень океану підніметься і значна частина суходолу зникне під водою. Під загрозою нині перебуває більшість видів вищих рослин і тварин, що залишилися. Чверть усіх видів рослин знаходиться на межі зникнення, причому близько третини їх росте на островах. Вчені вважають, що тисячі тварин можуть зникнути у найближчі 20 років. Ще нещодавно існувало 8 підвидів тигрів, але три з них уже зникли. На планеті залишилося менше ніж 7 тис. тигрів. У 1970 р. в Африці налічувалося близько 2 млн слонів, а нині лише 600 тис. [2, с. 16, 96, 100; 3, с. 53, 71, 72, 88; 4, с. 58, 105, 108, 109].

Наведені дані підводять до головного маловтішеного висновку: екологічний виклик сучасному глобальному світу зростає і розширює свої масштаби. Якщо в недалекому минулому науковий світ, філософи аналізували систему "людина–суспільство–природа", нині існує вже інша система "людина–суспільство–природа–життя". Глобальна екологічна криза є найбільш небезпечною для людства. Енергетична, продовольча, демографічна й інші кризи у своїй основі зводяться до проблем охорони природи. У грудні 2008 р. у Польщі відбулася XIV міжнародна конференція ООН, присвячена глобальним змінам клімату. В Інтернеті було розміщено матеріал про конференцію під назвою: "Для порятунку Землі у людства залишився рік!" При всій категоричності такої думки, все ж доводиться усвідомити, що у людства немає альтернативи: або люди впораються з вимогами екологічного виклику, або він розправиться з більшою частиною землян. Отже, нині проблема не лише у тому, як зберегти і збагатити людині її людське ставлення до природи, а й як *зберегти саму людину*.

Виникає інше закономірне питання: які причини виникнення найгострішого екологічного виклику сучасному глобальному світу?

У науковій літературі називаються найрізноманітніші причини науково-технічного, соціально-політичного і культурно-духовного характеру. Наприклад, Ю. Яковець у своїй монографії "Глобалізація і взаємодія цивілізацій" називає шість головних причин, що породили багато негативних наслідків: демографічний вибух 1950–1970 рр., що різко збільшив щільність населення, навантаження на природне середовище; вичерпання в основному потенціалу індустриально-технічного способу виробництва, який довів до межі залучення природних ресурсів у виробництво і породив забруднення довкілля; політична роз'єдна-

ність, протистояння локальних цивілізацій і країн, виникнення військових конфліктів; мілітаризація, створення зброї масового знищення, здатної ліквідувати не тільки людство, а й біосферу; переважання споживацького відношення до природи у правлячої і ділової еліти, керівників транснаціональних корпорацій, хижацьке споживання невідновлюваних природних ресурсів заради отримання прибутку і надприбутку; роз'єднаність і слабкість масових екологічних рухів [5, с. 130–131]. Хоч автор і висвітлює причини, які породили і продовжують породжувати негативні наслідки, однак потрібний ґрунтовніший методологічний підхід до аналізу причинно-наслідкових зв'язків.

Основою філософського детермінізму є вчення про причинну обумовленість усіх явищ. Діалектична логіка вимагає досліджувати будь-яке явище, у тому числі природне, передусім у тій системі зв'язків і стосунків, в яких це явище виникло. Це дослідження покликано відповісти на питання: чому і як це явище виникло, яка його суть, чим воно відрізняється від інших явищ цієї системи. Одночасно діалектична логіка вимагає з'ясування тих обставин, що є джерелом саморозвитку досліджуваного явища, виявлення його зворотної дії на інші явища системи і на систему в цілому. У рамках такого підходу здійснюється класифікація причинно-наслідкових зв'язків: об'єктивні і суб'єктивні, головні і неголовні, зовнішні і внутрішні, динамічні і статистичні, загальні, особливі, одиничні та ін. Отже, пояснити виникнення екологічного виклику можна лише шляхом комплексного, системного аналізу різних причин, однак розміри статті дозволяють розглянути лише деякі з них.

Екологічний виклик породжений передусім об'єктивними власне природними чинниками, що лежать в основі різного роду лих, незалежних від свідомості й волі людей. У енциклопедії "Природа" зазначено, що наша планета утворилася близько 4.5 млрд років тому [2, с. 305]. На самому початку Земля буквально здригалася від виверження вулканів і землетрусів, еволюційний розвиток рослинного і тваринного світу піддавався "збоям". Щонайменше п'ять разів на Землі відбувалося масове вимирання видів, із природних причин одні види зникали, а інші посідали їх місце. У ті далекі часи на Землі лютували магнітні бурі, а її поверхню атакували ультрафіолетові промені. Близько 65 млн років тому вимирають динозаври. Лісові пожежі надовго порушували природне місце існування тварин.

Природні сили призводили і призведуть у майбутньому до непередбачуваних явищ і процесів: катаклізмів, повеней, падінь метеоритів на Землю. Сучасна теорія зоряної еволюції передбачає катастрофічну зміну стану Сонця через 4.5–5 млрд років. Станеться різкий нестационарний процес скидання сонячної оболонки і стискування його ядра, яке перетвориться на білий карлик. Сучасна астрофізика робить спроби теоретично передбачити події, які стануться через величезні часові інтервали у Всесвіті, метagalactic. Такими подіями можуть

стати послідовне зникнення зірок, галактик, чорних дір, баріонних форм речовини. Подібні прояви нестабільності в майбутньому можуть виступати не випадковими у зоряній еволюції, а її закономірностями, що надає їм, у певному значенні, детермінований характер [6, с. 12–13].

Екологічний виклик породжений також присутністю в природному просторі людини і всього людства, що носить для всіх нас неминучий характер і виявляється в діяльності людей, спрямованій на об'єктивний природний світ. Людство у своїх стосунках із цим світом пройшло декілька етапів: від повного обожнювання і поклоніння природним силам до ідеї повної влади над природою. Гігантське усупільнення процесу природовикористання, розростання масштабів цього процесу набуває все яскравіше вираженого глобального характеру. Якщо в минулому функції природовикористання здійснювалися переважно індивідами, то в наші дні вони все більше покладаються на суспільство в цілому. Сучасна філософська думка оперує не лише традиційними поняттями "відношення людини до природи", а й поняттям "відношення суспільства до природи", характеризує їх тотожний зміст і розмежувальні відмінності.

Таким чином, обов'язкове використання об'єктивних і суб'єктивних причин дозволяє повніше і глибше з'ясувати діалектичну взаємодію людини, суспільства і природи, зрозуміти такі специфічні стосунки між ними, які відрізняють їх від взаємодії інших явищ.

Отже, слід проаналізувати головну причину виникнення екологічного виклику, бо саме він спричиняє дискусії вчених із природничих та філософських наук. Перші вбачають головну причину в перевищенні сучасною цивілізацією господарської місткості біосфери, наявності індустріально-технологічного способу виробництва, технократичному векторі розвитку людства. Другі (філософи) виходять з того, що головну причину виникнення екологічного виклику слід шукати не в технологічній сфері, а в *духовній, у самій людині*, її свідомості, мисленні й практичній діяльності з перетворення природи. Проблема людини є центральною проблемою для філософського світогляду, філософської культури і кожен її аспект "навантажений" людським сенсом.

На жаль, далеко не завжди взаємини людини і суспільства з природним світом набували саме такого сенсу. Починаючи з епохи Відродження, виникають інші типи свідомості, мислення людей у пізнанні довкілля. Філософська, гуманітарна думка цієї епохи зіграла величезну роль у затвердженні творчої ролі людини, її свободи, гуманістичної спрямованості діяльності людей. Але одночасно порушувалася єдність людини, суспільства з природою, посилювалася боротьба між ними. Промислова революція, досягнення фізичних наук, особливо механіки, лягли в основу не лише фізичної картини світу, а стали ядром світогляду. Формується механістичний, метафізичний світогляд, технократичне мислення, які фактично допускали всюдозволеність людської діяльності в природному середовищі. Ігнорувався моральний, гума-

ністичний аспект у соціально-екологічній діяльності, а сама природа розглядалася як неживий склад ресурсів, які можна і потрібно використовувати відповідно до волі й запитів людини. Іншими словами, формувалася відповідна філософія підкорення природи, панування над нею.

Перехід людства до цивілізації технократичного типу, існування традиційного техніко-технологічного підходу до природного середовища як дармової комори ринку, призвели не до розумної взаємодії людини і суспільства з природою, а до їх жорсткої протидії. Формування людини як "завойовника природи" призвело до того, що у структурі людських потреб та інтересів загальноекологічні потреби й інтереси досі ще займають незначне місце і явно поступаються іншим. Техногенний етап розвитку сучасної цивілізації виявився за своїми характеристиками багатоманітним, а природоємним, а природознищувачим. Потрібно наголосити, що концепції, наукові розробки екологічного розвитку часто залишалися лише концепціями та розробками, які у практичному природовикористанні не отримали належного місця.

Ці негативні явища і процеси зумовили появу критики антропоцентризму, яка базується на неприпустимості непомірного звеличення ролі людини, його раціонально-проектної діяльності в суспільстві, у тому числі в природному середовищі. Представники цієї течії пишуть про виникнення антропологічної кризи, про нездатність людини адекватно пристосуватися до навколишнього середовища.

Із подібним відношенням до людини не можна повністю погодитися. Останнім часом спостерігається черговий гуманістичний поворот, серцевиною якого виступає проблема людини. Слід завжди пам'ятати, що людина не просто біологічна, а мисляча, розумна біосоціальна істота, що прагне свободи, збереження і збагачення своєї честі та достоїнства. Французький філософ Жан Поль Сартр у своїх роботах обґрунтував положення, що людина – це передусім свобода. Класик української філософії Г. Сковорода називав науку про людину, її свободу і щастя найважливішою з усіх наук.

Потрібно пам'ятати, що людина є центром, навколо якого вишиковується система глобальних проблем, у тому числі екологічна проблема. У діяльність людини з перетворення природи включається те, що в недалекому минулому сприймалося як зовнішня природа. Саме тому, на думку академіка І. Фролова, мікрокосмос тут розширюється до масштабів макрокосмосу, а сучасна людина стає найглобальнішою.

Особлива якість людини – її розумність. Її найважливішими проявами виступають здатність до свідомої, доцільної, прогнозованої поведінки і до самосвідомості на основі набутих знань та оцінок дійсності. У цьому сенсі проблема екологічного виклику безпосередньо пов'язана з розумною здатністю людини виробити науково-обґрунтовану глобальну, регіональну і національну стратегію, що дозволяє успішно подолати нинішню небезпечну екологічну ситуацію.

Усе викладене вище породжує третє закономірне питання: які ж основні шляхи подолання екологічного виклику? Відповідь на поставлене питання вимагає передусім виділення початкової концептуальної, парадигмальної моделі постановки і вирішення проблеми. У філософській літературі найпоширенішими є дві парадигми – формаційна і цивілізаційна.

Формаційна пов'язує безпосередньо сучасну екологічну ситуацію з наявністю тієї або іншої суспільно-економічної системи. У філософській літературі соціалістичних країн досить часто стверджувалось, що тільки в умовах соціалістичного суспільства можливо ефективно розв'язати екологічні проблеми і лише буржуазне суспільство породжує екологічні кризи. Однак життя переконливо свідчило, що далеко не завжди і не в усьому позначаються переваги соціалістичного природовикористання. Чорнобильська трагедія, аварії на інших екологонебезпечних об'єктах, виснаження природних ресурсів, їх забруднення, інші негативні явища свідчать, що суспільству більшою або меншою мірою властиві екологічні потрясіння. Ігнорування або явне недооцінювання цивілізаційної парадигми збіднювало соціальну філософію, заважало зрозуміти багато процесів і явищ суспільного життя, в тому числі його екологічного буття.

Цивілізаційний підхід дозволяє з'ясувати принципово важливе положення, що екологічні ситуації по-різному проявляються не лише залежно від існування суспільно-політичного устрою, а й від рівня екологічної культури народу, регіону, конкретної країни, його історичних традицій і звичаїв, накопиченого життєвого досвіду людей, що спонукає їх до дбайливого або марнотратного відношення до природного середовища. Як приклад можна навести досвід розв'язання багатьох аспектів екологічної проблеми в Японії, вирішення проблеми лісів у Швеції та Франції або ландшафтів у Англії.

Потрібно наголосити, що не слід жорстко протиставляти формаційну та цивілізаційну концепції. Потрібне їх діалектичне поєднання, творче використання можливостей і першої, і другої. Найяскравіший приклад такого поєднання дає сучасний Китай, який нещодавно відзначив 60-річчя свого розвитку на шляху побудови соціалізму з китайською специфікою. Нині Китайська Народна Республіка – це третя економіка у світі, вона забезпечує майже 17% приросту світового ВВП; обсяг зовнішньої торгівлі досяг понад 2 трлн доларів США, обсяг золотих запасів перевищив 2 трлн доларів США. Вражаючих результатів досягнуто від впровадження в життя наукових відкриттів і високих технологій. Встановлені взаємовигідні зв'язки у сфері науки і техніки зі 152 країнами і регіонами. Прибутки населення в цілому по країні за роки реформ (з 1978 р. до теперішнього часу) зросли більше ніж у 10 разів. Соціально-економічні досягнення дозволяють успішно вирішувати питання екологічного буття. Маючи лише 7% світової ріллі, країна з лишком вирощує зерно, в цілому вирішила продовольчу

проблему. З'явилося більше ніж 8 тисяч нових сортів сільськогосподарських культур. Йде активна боротьба з ерозією ґрунтів, відновлення території загальною площею понад 1.8 млн км². Президент Всесвітнього банку Роберт Зелік заявив, що в умовах глобальної економічної кризи Китай стає стабілізуючою силою для світової економіки [7].

Отже, розглянуті концептуальні підходи дозволять висвітлити основні шляхи подолання екологічного виклику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Горбачев М. С. и др.* Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев и др. — М. : Альпина Паблишер, 2003. — 592 с.
2. *Дарлин Киндерсли.* Природа : энциклопедия / Дарлин Киндерсли в сотрудничестве с музеем естественной истории. Лондон. — М. : Росмен, 2003.
3. *Экологические проблемы современного общества : сб. обзоров и реф. / РАН ИНИОН ; Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем ; Отд. глобал. пробл ; отв. ред. Т. Г. Пархалина.* — М., 2001. — 100 с.
4. *Экология и социальное развитие // Право и экономика / науч. ред. А. А. Лазаревич.* — 2001. — 250 с.
5. *Яковец Ю. В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю. В. Яковец. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ЗАО Изд-во "Экономика", 2003. — 411 с.
6. *Универсальный эволюционизм и глобальные проблемы / Рос. акад. наук ; Ин-т философии ; отв. ред. В. В. Казютинский, Е. А. Мамчук.* — М. : ИФ РАН, 2007. — 253 с.
7. *Актуальное интервью.* Рядом с нами социалистический Китай // Правда. — 2009. — 2-5 окт.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ: СПРОБА СИНТЕЗНОГО АНАЛІЗУ

ТЕРЛЕЦЬКА І., к. іст. н., доцент кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Концепція гендеру почала формуватись у другій половині ХХ ст. Сутність самого поняття "гендер" полягає в усвідомленні, розумінні двох начал у людині – жіночого та чоловічого, але не у біологічному, а саме в соціальному вимірі. Іншими словами, гендер – соціальна особливість статі людини, певна соціальна роль у суспільстві. Концепція гендеру передбачає: осмислення соціальних особливостей мислення, поведінки

© Терлецька І., 2010

ВІСНИК КНТЕУ 3/2010 ===== 77

в суспільному житті чоловіків та жінок і врахування цих особливостей; ліквідацію будь яких форм дискримінації за ознакою статі й надання рівних прав і можливостей у всіх сферах; вироблення і впровадження гендерної політики, метою якої є надання рівного соціального статусу чоловікам та жінкам. Під соціальним статусом маються на увазі доступність і ступінь оволодіння владою (політичною, економічною тощо), рівень соціально-матеріального забезпечення, престиж у соціумі не тільки за ознакою багатства, посади, а й системи цінностей і стилю життя. Концепція гендеру охоплює всі сфери життя людини. Однією з найважливіших сфер, яка потребує гендерного аналізу, є саме політична.

У сучасних гуманітарних дослідженнях ця проблема стає все більш популярною. Вона має міждисциплінарний характер: гендерні аспекти різних явищ вивчають у політології, соціології, психології, історії, філософії, державному управлінні тощо. Серед вітчизняних дослідників слід назвати Т. Мельник, Н. Грицяк, О. Кулачек, С. Павличко, О. Катан, І. Міроненко, Л. Шумрикову, О. Кремльову, І. Жеребкіну, Ю. Ковалевську, Н. Шевченко. Зокрема слід відзначити працю узагальнюючого характеру – монографію Т. Мельник "Гендерна політика в Україні" (К.: Основа, 1999). Значну увагу дослідженню діяльності органів державної влади у сфері гендерних відносин, а також участі жінок у роботі органів державної влади приділяють у своїх працях Н. Грицяк, О. Кулачек, Ю. Корольчук. На сьогодні вже захищено низку кандидатських і докторських дисертацій з питань гендерних аспектів політики в Україні. Учасі жінок в історії України присвячено монографії В. Галаган, Н. Ковальської, О. Козулі, Л. Шумрикової, статті Н. Шевченко. Харківський гендерний центр та Одеський науковий центр жіночих досліджень у 1999 р. опублікували колективну монографію "Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні".

Тема гендерних аспектів суспільного життя є дуже популярною і в західній науковій думці. Взагалі сучасне розуміння фемінізму та гендерний підхід до всього суспільного життя були започатковані у відомій праці Сімони де Бовуар "Друга стать". У 60-х роках ХХ ст. відбулась гендерна революція, наслідком якої стало значне зростання уваги науковців до цих питань. У дослідженнях західних науковців аналізується співвідношення жіночого і чоловічого начал у всіх сферах життя. Зокрема слід назвати таких відомих авторів, як Д. Мейер (монографія "Стать і влада: повстання жінок в Америці, Росії, Швеції, Італії", 1987 р.), Н. Девіс (монографія "Історія жінок на Заході", в якій є окремий розділ "Жінка і політика"), П. Норріс (монографія "Політика та сексуальна рівність", 1987 р.; "Гендер та партійна політика", 1993 р.; "Жінки в політиці", 1996 р.; "Жінки, засоби масової інформації та політика", 1997 р.) та ін. Проблемами фемінізму також займаються С. Вайнгартен, Д. Едмін та ін.

Склалося чимало різних підходів у межах гендерної концепції. Найсучасніший серед них, постмодерністський, сформувався протягом останніх 25 років. Постмодернізм у науці пропонує розглядати будь-

які явища з точки зору гендерних особливостей суб'єкта пізнання, його специфічних ціннісних орієнтацій. Розробляються новітні концепції, зокрема у праці Джуді Батлер "Гендерні проблеми" (1990 р.) висунуто ідею квір-ідентичності.

Метою наукової розвідки є аналіз політики в аспекті гендерної концепції, а саме: вияв особливостей поглядів на політику та владу чоловіків і жінок, аналіз політичної активності, ролі та місця в політичній системі чоловіків та жінок, висвітлення і вивчення світового досвіду гендерної політики й порівняння його з українськими реаліями, вироблення практичних рекомендацій для поліпшення та вдосконалення гендерної політики і гендерної демократії в Україні. Особливої актуальності набуває ця тема з огляду на інтеграцію України до Євро-союзу, приєднання до рекомендацій світових організацій щодо впровадження демократії, зокрема гендерної, й ліквідації будь яких форм дискримінації, в тому числі за ознакою статі.

Концепція гендеру передбачає врахування різниці між чоловіками і жінками в соціальному житті, в тому числі в політичній сфері. Наприклад, П. Холлінз із Англії вважає, що характерною рисою політичної культури жіноцтва є поміркованість у проведенні реформ, відданість тактиці конкретних малих справ [1, с. 38]. Наукові дослідження свідчать, що представники обох статей по-різному оцінюють і розуміють владу. Для чоловіка влада – це, насамперед, контроль над іншими, а для жінки – вплив на інших [2, с. 40]. Жінка, яка має владу, більш схильна йти на компроміси, дещо поступатися, ніж чоловік. По-різному сприймають вони і політику як таку. Жінки сприймають її радше на емоційно-побутовому рівні. Їх, перш за все, хвилюють питання соціального, гуманітарного характеру. Чоловіки сприймають політику на когнітивно-аналітичному рівні й цікавляться питаннями економічного, зовнішньополітичного характеру [3, с. 254]. Різне сприйняття призводить до неоднакової політичної поведінки. Чоловіки більше прагнуть влади, жорсткіше за неї борються. Перш за все вони прагнуть роботи в органах державної влади. Жінки охочіше беруть участь у громадських організаціях, рухах, ставлячи собі за мету допомогу суспільству та його порятунку. Як показує досвід, політично найактивніші жінки середнього та старше середнього віку з вищою освітою і середнім або вище середнього рівнем матеріального забезпечення. Для участі в політиці саме рівень освіти і доходів відіграє ключову роль.

Інтелект, освіта, матеріальний достаток і склад характеру – вирішальні чинники для жінок-політиків. Як правило, жінки – політичні лідери мають високий рівень освіти й інтелекту. Серед спеціальностей, якими вони володіють, найпоширеніші такі – юрист, економіст або фінансист, спеціаліст з міжнародних відносин. Наприклад, М. Тетчер, Х. Клінтон – юристи, Ю. Тимошенко, Н. Вітренко – економісти, К. Райз, І. Ганді – спеціалісти з міжнародних відносин. Зокрема, Кондоліза Райз

є висококласним спеціалістом з питань збройних сил СРСР і Росії. Багато жінок топ рівня мають наукові ступені. Серед них М. Олбрайт, Е. Лентовська, Н. Вітренко, Ю. Тимошенко, К. Райз та ін. Щодо рівня матеріального забезпечення, то переважно ані бідні, ані дуже багаті жінки політикою не цікавляться і не займаються. Найактивніші дами середнього достатку. Щодо типу характеру, то більшість жінок – відомих політиків за характером є скоріш екстраверти, ніж інтроверти, логіки, ніж етики. Вони мають високий рівень амбітності, дуже цілеспрямовані й навіть схильні до авторитаризму. Типовий приклад такої моделі характеру – Маргарет Тетчер. Адже "вижити" в умовах дуже жорсткої конкуренції можна саме завдяки таким рисам. Наукові розвідки доводять, що в політиці не існує суто чоловічої, або суто жіночої моделі поведінки. Результати опитування молоді свідчать, що вони бачать три основні групи політичних лідерів за співвідношенням гендерних якостей: політики (чоловіки і жінки) з маскуліним типом поведінки; політики (чоловіки і жінки) з маскулінно-фемінним типом поведінки; політики з невизначеним гендерним статусом. Маскуліний тип поведінки передбачає такі якості, як незалежність, високий рівень амбітності, домагань, розсудливість, раціональність, схильність до аналітичності, абстрактне мислення, предметно-ділова спрямованість діяльності. Фемінний тип поведінки передбачає залежність, схильність до виконавчої роботи, інтуїтивність, високий рівень емоційності, конкретне мислення, міжособистісну спрямованість діяльності. Якщо проаналізувати політиків саме за цими рисами, то до маскуліного типу, на думку автора статті, належать як М. Тетчер, Ю. Тимошенко, так і В. Путін, В. Янукович. До фемінного типу можна віднести як Л. Брежнєва, так і К. Фурцеву. Найпоширенішим є саме змішаний тип поведінки – маскулінно-фемінний. До нього належать І. Ганді, О. Мороз, В. Литвин. Науковці вважають, що соціально-психологічна модель гендерної поведінки політика є відносно незалежною від його статі [4, с. 39–46].

Гендерний аналіз політики і суспільного життя свідчить, що суспільство приписує чоловікам саме маскуліний тип поведінки, вважаючи його найбільш природним, а жінкам – фемінний. Насправді, особливо коли мова йде про політику, лідери мають різні моделі політичної поведінки, які не відповідають стереотипам. Однак у суспільній свідомості маскулінна жінка сприймається як така, що порушує правила, звичайні уявлення (соціальні стереотипи) – надто жорстка й амбіційна; а фемінний чоловік – як безвольний, не мужній. Українським жінкам доводиться важко боротися за владу й за право на існування в іпостасі лідера, адже стереотипне мислення ще не готове бачити жінку, яка може мати нефемінний тип поведінки. Демократизація та гуманізація суспільства передбачають переборення століттями пануючих традиційних поглядів на роль жінки в суспільстві, емансипацію всього суспільства, звільнення культури, суспільного життя від сексистської ідеології та впровадження концепції гендера в усі сфери життя.

Навіщо потрібна фемінізація політики? Якщо проаналізувати становище жінок і чоловіків у політичній сфері життя, то можна помітити диспропорцію між двома статями. У парламентах світу жінки становлять лише 10 %, у складі урядів світу – 6 %; а серед жебраків світу – 70 %. Найкраще становище представниць жіночої статі у Швеції та Норвегії. Наприклад, у Швеції в парламенті частка жіноцтва сягає 40 %, жінки очолюють 43 % комітетів та комісій. В уряді частка жінок найвища – 50 %, а жінок – представників Швеції в Європарламенті – 45 %. Для порівняння можна навести відповідні дані по Росії. Протягом 90-х років ХХ ст. частка жінок у вищій політичній еліті, яка нараховує приблизно 2 тис. осіб, становила близько 5 % [5, с. 10]. У 1995 р. у складі російського уряду працювало лише 3.9 % жінок, у той час як клерків у апараті уряду жіночої статі нараховувалось 44 % [5].

Участь українських жінок у політичному житті достатньо скромна. Лише 1.2 % жінок беруть безпосередню участь у політиці, 16 % політика просто дратує, 30 % не цікавляться нею, майже 50 % слідкують за інформацією про політику. У 1997 р. серед вищої виконавчої влади держави, яка складалась з 875 осіб, жінок було близько 2 %, тобто 17 осіб [6, с. 56]. Серед політиків вищого рівня можна назвати лише 5–7 впливових і відомих жінок, а серед лідерів партій жіночої статі, які утримались на політичному небосхилі – Ю. Тимошенко, Н. Вітренко, І. Богословську. Щодо участі в діяльності політичних партій, то тут жінки дещо помітніші. Зокрема, серед членів політичних партій жіноцтво складає 23 % [7, с. 197]. Однак у керівних структурах їх набагато менше – 12.9 % [7, с. 199]. До речі, у складі Центральної Ради свого часу жінок-депутаток було 11. Усе це свідчить про те, що в політичному житті країни жінки в цілому не відіграють суттєвої ролі й гендерний дисбаланс залишається. Для його ліквідації потрібна ефективна гендерна політика.

Гендерна політика, спрямована на забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків та ліквідацію будь яких форм дискримінації за ознакою статі, дала чималі результати і здобутки у країнах із розвинутою демократією. Наприклад, у США до другої половини ХХ ст. жінки не мали можливості створювати власний бізнес, отримувати кредити у банках, отримувати освіту юриста. Лише у 1972 р. у США було заборонено дискримінацію за ознакою статі у сфері вищої освіти. Сьогодні в країні прийнято нову стратегію – гендерно-чутливу політику, яка передбачає різного роду підтримку жінок у різних сферах, у тому числі пільги при працевлаштуванні, при отриманні освіти. Сьогодні американки представлені навіть у збройних силах – 11.5 %, а також у політиці. Вже тричі посаду держсекретаря США обіймає жінка – М. Олбрайт, К. Райз, Х. Клінтон.

Значних успіхів досягнуто в Канаді. Перш за все діяльність уряду Канади спрямована на допомогу жінкам у соціально-економічній сфері. З 1988 р. у країні діють спеціальні програми щодо підтримки жіно-

чого малого бізнесу, що передбачає сприятливе оподаткування, пільгову кредитну політику тощо. Серед сучасних канадок 43 % отримують ступінь магістра і захищають дисертації. Однак щодо участі в політичному житті, успіхи жінок як Канади, так і США скромніші, ніж у європейських жінок.

В Європі найуспішнішими у питаннях гендерного балансу стали північні країни. Серед усіх країн світу саме у Фінляндії вперше жінкам надали право не тільки голосувати, а й бути обраними. Це відбулось ще у 1906 р., а вже у наступному році жінки були представлені у фінському парламенті на рівні 10 %. У 1994 р. фінські жінки-депутати запропонували ввести в Закон про рівність принцип квот. Цю пропозицію було підтримано. Згідно з принципом квот представництво чоловіків або жінок у всіх владних структурах не має бути меншим, ніж 40 %. Наприклад, закон норвезького парламенту про рівний статус (1978 р.) мав на той час унікальний характер, адже принципово відрізнявся від гендерно нейтральних законів інших країн. У ньому визначалось, що для ліквідації нерівності між статями необхідні особливі заходи, які б давали переваги жінкам на керівних посадах. У складі уряду Норвегії частка жінок складає 40–50 %. Особливого успіху досягли жінки Швеції. На початку 70-х років ХХ ст. у керівних владних органах Швеції жінки становили 14–15 %, а вже наприкінці 80-х років – 40 %. У шведському парламенті частка жінок за останні 15 років була 40–45 %, а в складі уряду – 50 %. Саме в Швеції партії прийняли рішення, згідно з яким у партійних виборчих списках має бути порядок, а саме, якщо один номер представляє одна стаття, то наступний – інша.

У Німеччині майже всі політичні партії ухвалили рішення про збільшення участі жінок у законодавчих органах, а соціал-демократична партія прийняла тимчасові квоти на рівні 40 %. Якщо у 1983 р. у бундестазі жінок було 10 %, то вже у 1990 р. їх представництво збільшилось до 20 %, а у 1997 р. кількість жінок становила майже 27 %. У складі уряду вони мали 12.5 %. Цілком природно, що головою уряду сучасної Німеччини стала жінка. У всіх згаданих країнах за останні тридцять років жінки обіймали посади голови уряду або голови парламенту. Перш за все це стосується Норвегії, а у Фінляндії жінка стала навіть міністром оборони.

Серед країн, в яких вперше жінки посіли посаду голови держави, слід назвати Ісландію, де ще у 1980 р. президентом стала Вігдіс Фінбогадотір. Вона очолювала державу чотири строки поспіль і мала підтримку на рівні 92 % виборців (1988 р.). У Фінляндії також за останні роки жінка очолювала державу. У 2000 р. президентом цієї країни стала Тарья Халонен. У 1999 р. президентом Латвії було обрано Вайру Віке-Фрейбергу. За останні роки у більшості країн Європи жінки обіймали посади президентів, голів уряду, спікерів, навіть міністрів

оборони. Всі ці факти свідчать, що країни з розвинутою демократією досягли вагомих успіхів у сфері гендерної рівності. Хоча, безумовно, поки що не можна стверджувати, що в цих країнах повністю вирішено гендерне питання.

Україна, яка активно прагне приєднатися до спільноти розвинутих демократичних держав, формує свою гендерну політику як один із напрямів гуманітарної сфери. Відповідно до рішення спеціальної сесії Генеральної асамблеї ООН прийнято рекомендації "Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками та жінками, розвиток та мир у XXI столітті" (червень 2000 р.). Країни-учасниці, в тому числі Україна, зобов'язались розробити і впровадити Національні програми дій щодо гендерної політики, вжити заходи щодо підвищення статусу жінок у суспільстві.

У 2005 р. прийнято Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" [7, ст. 561]. Закон визначає основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків:

- утвердження гендерної рівності;
- недопущення дискримінації за ознакою статі;
- застосування позитивних дій;
- забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно-важливих рішень;
- забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків;
- підтримка сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства;
- виховання і пропаганда серед населення України культури гендерної рівності;
- захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі.

26 липня 2005 р. прийнято Указ Президента "Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків". Як зазначають науковці, держслужбовці, активісти жіночого руху, необхідно збільшити представництво жінок в органах влади та управління всіх рівнів, формувати нову свідомість як самих жінок, так і чоловіків, створювати пільгові умови (позитивні дії) працевлаштування жінок.

Оскільки саме органи державної влади формують політику, нагальною потребою стало впровадження гендерного підходу в державне управління в Україні. Особливого значення та актуальності набуває формування та реалізація державної гендерної політики в умовах європейського вибору України в контексті її світової та європейської інтеграції. Аналіз нинішнього гендерного складу державних службов-

ців в Україні свідчить, що серед клерків (чиновників нижчого рівня) частка жінок складає 67 %, а чоловіків – 33 %. На середніх щаблях державної влади (управлінці-менеджери) жінок майже вдвічі менше – 37 %, а чоловіків – 63 %. На рівні членів парламенту жінок 8 %, а чоловіків – 92 % [9]. Таким чином, 54 % населення України має у вищому представницькому органі влади всього 8 %, а 46 % репрезентовані 92 % депутатів. На рівні обласних рад ситуація хоч і краща, але теж не втішна. Наприклад, серед складу депутатів Чернігівської обласної ради 82.2 % – чоловіки і 17.8 % – жінки [10]. Усі ці факти яскраво свідчать про необхідність модернізації державного управління у сфері гендерної рівності в Україні [11].

Сьогодні розвинені країни Європи ставлять собі за мету забезпечити представництво на керівних посадах чоловіків та жінок у співвідношенні 50 % на 50 %. Другим стратегічним завданням стоїть внесення у число перших 15 кандидатів партійних виборчих списків однакової кількості жінок та чоловіків. У Великій Британії вважають за необхідне надати можливість жінці очолити одну з гілок влади. Порівняльний аналіз гендерної діяльності інституцій країн Євросоюзу і України виявив необхідність доповнення вітчизняного законодавства положеннями, що відповідають стандартам країн із розвинутою демократією.

Однак не все залежить тільки від органів державної влади, чимало – від суспільства, його свідомості. Серйозною проблемою для України є не сформованість громадської думки щодо цього питання. Крім того, самі жінки мало активні у відстоюванні своїх прав [11]. Досвід розвинених країн, в яких стала реальністю гендерна демократія, свідчить, що важливим чинником для отримання і утримання досягнутого рівня участі жінок у владі є наявність сильного жіночого руху. Без зусиль громадськості (самих жінок) досягти значних успіхів проблематично. Існує потреба й у створенні спеціального міністерства, яке б опікувалось проблемами гендерної демократії в Україні. Все це допоможе державі й суспільству вийти на новий рівень демократії і прискорити процес євроінтеграції.

Українське суспільство сьогодні лише починає усвідомлювати гендерний підхід до всіх сфер життя, в тому числі політичної. Поки що ані партії, ані органи влади, ані суспільство не позбавились гендерних стереотипів, які відводять жінці другорядне місце у соціумі, в політиці, сприймають жінку скоріше як об'єкт, а не суб'єкт політичної, економічної сфери діяльності. Самі українські жінки не дуже активні й солідарні. Поки що жіноча солідарність не стала рисою притаманною нашим жінкам. На жаль, не є дієвим і жіночий рух. Політичні партії після введення пропорційної виборчої системи не охоче пускають до "прохідної" частини виборчих списків жінок. Прийняті нормативні акти поки мають більш декларативний характер. В основному зусилля

громадськості зосередженні на пропаганді через ЗМІ, проведенні семінарів, конференцій. Однак цього замало, потрібні рішучіші дії. Нові гендерні підходи вимагають уваги до цінностей, які притаманні жінкам, урахування їх у партійних програмах, законах. Гендерний підхід передбачає і переосмислення методів керівництва з урахуванням гендерних уявлень. Декілька століть тому відомий мислитель Фур'є писав, що ступінь демократії в суспільстві визначається ставленням у ньому до жінки. Із цим важко не погодитись.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні / Н. В. Шевченко // Укр. іст. журн. — 2001. — № 1; 2.
2. Грошев И. В. Гендерные представления о власти // И. В. Грошев. — Социс. — 2000. — № 12.
3. Жулковська Т. Є. Вплив статево рольових стереотипів на сприймання особистістю політичних подій / Т. Є. Жулковська // Проблеми політичної психології та її роль в становленні громадянина української держави : мат. Другої всеукр. наук. конф. 13–14 листоп. 1997 р. — К. : Генеза, 1997. — С. 254.
4. Скнар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів / Скнар О. // Соціальна психологія. — 2004. — № 3 (5). — С. 39–46.
5. Ждём свою Маргарет Тэтчер // Аргументы и факты. — 1995. — № 12. — 28 сент. — С. 10;
6. Абетка українського політика. — К. : Смолоскип, 1997.
7. Терлецька І. В. Роль жінок в політичному житті сучасної України / І. В. Терлецька // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. Соціологія. Філософія. Політологія. — 1999. — Вип. 5.
8. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України // Відом. Верховної Ради України. — 2005. — № 52. — Ст. 561.
9. Корольчук Ю. Гендерна революція у системі державного управління / Ю. Корольчук. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua>.
10. Гендерні проблеми. — Режим доступу : <http://upr.org.ua>.
11. Ковалевська Ю. Проблеми гендерної рівності – це не та проблема, стосовно якої треба роз'єднуватися за політичною залежністю / Ю. Ковалевська. — Режим доступу : <http://www.regions.org.ua>.

УДК 159.923

ДІАЛЕКТИКА ІНДИВІДУАЛЬНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО У ФЕНОМЕНІ СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ

КРАМАР Т., аспірант кафедри філософських та соціальних наук КНТЕУ

Проблема особистості, яка у класичній філософській традиції досліджувалася з різних позицій – від філософських ідей доби Античності до різноманітних форм соціальної активності мислячого суб'єкта в сучасних філософських системах, передбачає розкриття цієї теми у значно ширшому контексті діалектичної взаємодії індивідуального та соціального у структурі особистості.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що існують різноманітні точки зору на співвідношення і взаємозв'язок особистості та суспільства: від заперечення індивідуального до його абсолютизації; від позбавлення індивідуальності до максимального її прояву, що означає відмову від соціалізації. Таким чином, проблему індивідуального і соціального в життєдіяльності особистості слід розглядати як проблему взаємодії та взаємовпливу суспільства й особистості.

Метою статті є розкриття сутності індивідуального та соціального в системі "особистість – суспільство"; з'ясування ролі свободи особистості у діалектиці індивідуального та соціального.

Література з цієї проблематики охоплює широке коло соціально-філософських, соціологічних, культурологічних, психологічних та інших наук. Аналіз проблеми співвідношення соціального й індивідуального в особистості можна зустріти в роботах Е. Дюркгейма [1], Х. Ортеги-і-Гассета [2], З. Фрейда [3, с.105–160], Е. Фромма [3, с. 246–269] та ін. Проблема буття індивіда, де свобода особистості постає самодостатньою цінністю у вираженні таких онтологічних характеристик, як особистість, індивідуальне, соціальне тощо, розглядають у своїх працях І. Бичко [4], В. Муляр [5], В. Табачковський [4] та інші науковці. Свободі як невід'ємній складовій соціального буття людини, яка є основним структурним елементом сучасних соціальних систем присвячені дослідження В. Андрущенка [6], В. Баруліна [7], І. Надольного [6] та ін.

Протягом століть дослідниками обговорюються такі проблеми, як домінування соціального над індивідуальним, яким чином окремий індивід реалізує себе як соціальну істоту, свої потреби та цінності поєднує із суспільними інтересами. Разом із тим загальний висновок цього філософського генезису полягає в тому, що протиставлення соціального та індивідуального не може бути в принципі, тому що їх сутність розкривається в діалектичному взаємозв'язку і взаємозалежності.

© Крамар Т., 2010

Можливість формувати власну індивідуальність людина отримала, користуючись загальносуспільними цінностями, що склались в суспільстві, навіть соціальні перешкоди, що виникали на шляху індивідуального життя, стимулювали розвиток індивідуального в особистості. Тому урізноманітнення індивідуального буття, соціального досвіду у формах його індивідуального прояву виступають важливим фактором розвитку як людини, так і суспільства. Досвід соціального, втілюючись в індивідуальне буття, збагачується у процесі зворотної дії (від індивіда до суспільства), і виокремлюючись у загальноприйнятій формі діяльності, стає джерелом нових надбань в індивідуальному розвитку.

Історія розвитку свободи особистості демонструє процес становлення індивідуального в суспільстві, яке завжди буде органічно включене в соціальну структуру.

Із суспільної сутності людини витікає, що її життєдіяльність залежить від умов суспільного розвитку. Однак саме особистість виступає основним фактором творення цих соціальних умов суспільного життя. Єдність людського буття розкривається у діалектичному взаємовпливі й взаємозв'язку індивідуального та соціального, що взаємопронизують, взаємопереходять одне в одне. Індивідуальне і соціальне в людині, кожне з яких є найважливішою характеристикою людського буття, не виступають відносно одне одного як протилежні фактори, а є двома різними сторонами однієї сутності. Тому їх зв'язок не виключає протиріч між ними. Саме взаємопереходи індивідуального і соціального в особистості є всезагальною характеристикою людського буття в усі історичні періоди його життя [7].

Соціальне виникає як системна характеристика, як інтегральний ефект індивідуального і загального безпосередньої або опосередкованої взаємодії людей. Соціальне є властивістю особистості. Практика сучасного суспільного життя свідчить про зростання в ньому індивідуального.

Індивідуальне виступає суттєвою характеристикою, що виокремлює особистість від суспільства, відображає спосіб її індивідуального буття як суб'єкта самостійної діяльності і свободи. Індивідуальне є невідомою частиною структури особистості, її внутрішньою ознакою. Соціальні ознаки, властивості, цінності особистості реалізуються через індивідуальну форму їх прояву, що розкривають людину як самобутнього індивіда з його неповторною здібністю бути самим собою.

Суспільство не може функціонувати і розвиватися, не створюючи умов для всебічного розвитку індивідуального. Роль людини в суспільстві опосередкована її належністю до певних соціальних структур. Тому реалізація потреб суспільства у розвитку можлива лише при існуванні та розвитку індивідуального [8, с. 210].

Індивідуальне і соціальне є діалектичними сутностями і взаємодіють відповідно до закону їх взаємопроникнення. Соціальне неможливе і немислиме без індивідуального, і навпаки. Перше, проявляючись

(реалізуючись) через друге, постає як щось неповторне, самотнє. Соціальне особистості глибоко індивідуальне, бо вона перетворює суспільні відносини неповторно – через індивідуальне. Воно ж інтимне, тому що є результатом внутрішнього перетворення, емоційного, психологічного переживання конкретної людини. Це означає, що соціальне в індивідові виступає одночасно індивідуальним, а соціалізація – формування людиною своєї суспільної сутності – постає її індивідуалізацією – процесом формування індивідуальності особистості, її специфічних рис. Соціальне не існує поза індивідуальним. Всяке соціальне, функціонуючи на індивідуальному рівні, підпорядковується загальній закономірності: включаючись в індивідуальне своїм змістом, воно змінює форму власного існування. Тому в індивідуальному соціальне проявляється як стійке, давнє, традиційне, міцне, але неодмінно в незвичайному ракурсі, в самотньому особистому баченні, в індивідуальній формі.

З іншого боку, індивідуальне за своїм визначенням неможливе без соціального. Індивідуальне неповторне, особливе, унікальне, бо воно єдине у своєму роді. У цьому полягає його справжня цінність для розвитку соціуму.

Соціальність, що розуміється як потенційне поле реалізації родової сутності людини, одночасно – механізм самореалізації людського індивіда. Соціальність як об'єктивно існуюча родова людська сутність виступає і сутністю окремого індивіда в можливості, що перетворюється в реальність у міру її інтеріоризації окремим індивідом. У соціальності індивід реалізує своє право вибору, діяльнісну сутність. У конкретного індивіда соціальність виявляється у взаємодії, взаємозв'язку з іншими індивідами.

Соціальні особистісні якості є не просто результатом впливу суспільства на окремого індивіда, а виступають як соціально сформована якість суб'єктності особистості, тобто індивідуальне – це форма соціального, спеціальний зміст якого переломився, трансформувалася через особистість [9, с. 615].

Діалектика індивідуального та соціального розкривається у складному взаємозв'язку, де індивідуальне є носієм соціального, а соціальне виступає як внутрішньо індивідуальне. Таким чином, в індивідуальному одночасно існує соціально-одичне і соціально-загальне, синтез цих складових виражається індивідуальною формою соціального.

У розумінні сутності соціального виглядають контрарними (протилежними) концепції французького соціолога і філософа Е. Дюркгейма [1] та іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета [2]. Вони визнають наявність соціальної сфери суспільства як основної локалізації соціальності, але по-різному вирішують проблему її взаємодії з індивідом. Е. Дюркгейм однозначно оцінює соціальну сферу як сферу надіндивідуальної раціональності [1]. Ця сфера становить буття соціальної свідомості, колективних уявлень, в яких концентровано одер-

жує втілення розумове життя соціуму, що значно багатше, ніж інтелектуальне життя окремого індивіда. Сфера соціальної свідомості формується у процесі тривалої колективної діяльності суспільства, накопичуючи складну та різноманітну світоглядну базу уявлень і знань. З одного боку, соціальна свідомість перевершує можливості індивідуального, а з іншого – соціальна сфера, в яку включається індивід, трансцендує його окреме існування, пояснює умови його існування.

Іншої точки зору дотримується Х. Ортега-і-Гассет [2], він вважає, що соціальне життя аналогічне природі і, як природа – ірраціоналістичне, механістичне. Тому соціальне життя доповнюється системою вірувань, що не витримують раціональної критики. Наявність соціального в індивіді включає визначення його переконань, дотримання звичаїв, що становить модель наявного соціального, відтворюючи справжню соціальну дійсність. Соціальне ж виявляється силою примусу і морального тиску на індивіда, існування якої не залежить від волі та свідомості людини. Соціальна сфера суспільства, на думку Х. Ортеги-і-Гассета [2], фундаментальна реальність, яка демонструє себе в людському сучасному житті, в міжіндивідуальних відносинах, що у свою чергу формують суспільство.

Соціальне та індивідуальне не тільки взаємопов'язані, а й взаємообумовлені: формування соціальних якостей особистості тісно пов'язане з індивідуальною самосвідомістю людини, змістом її цінностей, що залежить не тільки від становища індивіда в суспільстві, а й від особистого ставлення до свого становища, власної позиції.

Особистість як інтегральна соціальна якість людини може самореалізовуватися тільки в суспільстві, будучи включеною у відповідні соціальні умови самим актом свого народження, тобто цей процес є соціально-культурно детермінованим.

Соціальне іманентно "проходить" крізь індивідуальне, як і індивідуальне "пронизує" соціальне, наповнюючи його спеціальним змістом. Така взаємодія є необхідною умовою розвитку особистості, виражається цей процес завдяки свободі особистості. Свобода виступає передумовою розвитку індивідуального і соціального в особистості, створює можливості для їх реалізації. Свобода найбільш оптимальна форма прояву взаємозалежності індивідуального і соціального в суспільстві. Свобода – потенційна здатність людини до вільного незалежного вибору, можливість освоювати та перетворювати умови існування, здатність до розвитку, самореалізації.

Свободу розглядають як категорію, навколо неї будують теоретичні концепції та структури особистісного характеру, в яких наголошується на діалектичному взаємозв'язку індивідуального та соціального в житті людини; досліджуються умови реалізації свободи особистості. Сутність свободи – це наявність різноманітних можливостей вибору, створення умов для самореалізації людини. Саме тому свобода – це найбільша цінність особистості; необхідна умова і результат історичного прогресу та становлення особистості; іманентна мета людства.

Свобода виступає необхідною умовою розкриття та реалізації людської сутності, що міститься у внутрішній структурі особистості. Разом із тим, реалізація внутрішньої сутності особистості стає причиною посилення прагнення свободи. Таким чином, свобода особистості – це вільне розкриття індивідуального у процесі осягнення соціального, здійснюване в індивідуальній формі. У філософському аспекті проблеми свободи інтерес становить внутрішня свобода як умова, мета й результат розвитку особистості. Вона визначається, як специфічно людська індивідуальна активність особистості, волі й моральних сил, які внаслідок боротьби мотивів мобілізуються на індивідуальне здійснення вибору, прийняття рішення та його реалізацію. Таким чином, з огляду на діалектичний взаємозв'язок індивідуального і соціального в формуванні особистості, постає проблема її свободи, насамперед внутрішньої.

Внутрішня свобода зумовлює особистісне зростання, що залежить від великої кількості зовнішніх і внутрішніх детермінант. До зовнішніх (детермінанти оточення) належать: приналежність індивіда до певної культури, соціально-економічного класу, групи, прошарку й унікального сімейного оточення. Внутрішні детермінанти охоплюють також генетичні, біологічні та фізіологічні фактори.

Приналежність до тієї чи іншої культури приводить через соціалізацію до нормативних моделей у мисленні, емоціях і поведінці, тобто культурне середовище формує в особистості образ себе, форму відносин з іншими, цілі й засоби їх досягнення. Так само приналежність до певного соціально-економічного класу впливає на цінності, установки та спосіб життя людини. Лише декілька аспектів життя особистості може розглядатися без урахування груп, до яких вона належить. У суспільстві, приналежність до соціального класу визначає індивідуальний статус людини, участь у соціальному житті, переваги та можливості, якими вона володіє.

Вплив сімейного оточення, а саме: засвоєння моделей поведінки, системи переконань та цінностей, є визначальним у формуванні особистості, розвитку її індивідуальності. Генетичні фактори – це той вид впливу на структуру особистості, який передається від батьків до дітей завдяки механізмам спадковості. У процесі соціалізації людини вони відіграють основну роль і обмовлюють розвиток особистості.

Саме тому у формуванні та становленні індивідуального, яке відбувається на основі соціальних уявлень та знань, провідну роль відіграє внутрішня свобода особистості. Вона розкривається у здатності індивіда реалізовувати власні ідеї, приймати рішення, здійснювати вибір, виокремлювати потрібну інформацію із загального потоку знань. Внутрішня свобода є тим механізмом, який на основі соціального "творить" індивідуальне, тобто соціальне набуває специфічного змісту трансформуючись крізь призму індивідуального.

Отже, діалектичний взаємозв'язок індивідуального та соціального полягає в тому, що, з одного боку, індивідуальне накладає відби-

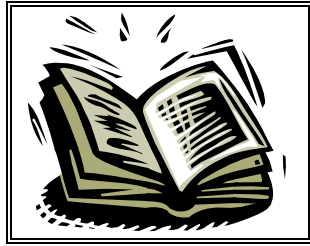
ток на соціальне, а з іншого – саме "на основі" соціального людина стає неповторною, унікальною індивідуальністю. Розглядати індивідуальне і соціальне слід як цілісну систему, що перебуває в постійному взаємозв'язку та взаємозалежності. Особистість істота соціальна, тому вивчати її поза суспільством неможливо, проте не слід позбавляти її свободи, права вибору, можливості приймати нестандартні рішення, мислити і діяти відповідно до внутрішніх (індивідуальних) інтересів і потреб.

Свобода містить у собі індивідуальне, хоч і має соціальний зміст. Тому в процесі становлення та розвитку свободи у структурі особистості слід розрізнити як індивідуальне, що є формою цього процесу, так і соціальне, що є джерелом її змісту. Людина розглядає способи реалізації власної індивідуальності крізь призму суспільних інтересів, цінностей, які стають зрозумілими і вагомими тоді, коли вона вбачає в них реальну основу для досягнення своїх особистих цілей.

Взаємозв'язок індивідуального і соціального універсальний за будь-якої моделі соціуму, де індивідуальність володіє різнобарвною гамою потреб, внутрішніх потенцій, інтересів, що виявляються через соціальне. Свобода, у процесі розвитку особистості, дає можливість, з одного боку, реалізувати потреби індивідуального, а з іншого – відображає зміст соціального. Таким чином, зміни у проявах, змісті, умовах життя людини та розвитку суспільства, де розкривається діалектика індивідуального та соціального, є підставою для подальшого дослідження цієї проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дюркгейм Э. О результатах общественного труда / Э. Дюркгейм. — М., 1991. — 350 с.
2. *Ортега-и-Гассет Х.* Бунт мас // Хроніка 2000. — 1995. — № 1–2.
3. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — 3-е междунар. изд. — СПб. : Питер, 2003. — 608 с.
4. Бичко І. В. Філософія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вузів / І. В. Бичко, В. Г. Табачковський. — 2-ге вид. — К. : Либідь, 1993. — 576 с.
5. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). — Житомир : ЖІТІ, 1997. — 214 с.
6. *Філософія* : навч. посіб. для студ. і асп. вищ. навч. закл. / Л. В. Губернський, В. П. Андрущенко, В. П. Розумний та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Вікар, 2001. — 457 с.
7. Барулин В. С. Социальная философия : учебник / В. С. Барулин. — М. : ФАИР ПРЕСС, 2000. — 560 с.
8. Ільїн В. В. Філософія : підручник у 2 ч. Ч. II / В. В. Ільїн, Ю. І. Кулагін. — К. : Альтерпрес, 2002. — 464 с.
9. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. — К. : Книга, 2005. — 736 с.

УДК 94 (47+57)

ПРИЄДНАННЯ БЕССАРАБІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ДО СРСР (до 70-річчя)

БАДАХ Ю., д. іст. н., професор кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

У червні 2010 р. виповнилося 70 років з того дня, коли Червона армія здійснила визвольний похід у Бессарабію та Північну Буковину. Ці події, 1940 року, в історіографії СРСР викладалися дуже скупко, в дусі підбору окремих фактів для ілюстрації боротьби радянської дипломатії за збереження миру, захист Балканських країн від "німецької експансії" та повернення українських земель. За останні роки з'явилося багато нових джерел і досліджень, які дозволяють об'єктивніше розглянути питання румунської політики СРСР у 1939–1941 рр. Однак стан джерельної бази із цього питання поки такий, що не дозволяє дати остаточні відповіді на всі питання та охопити всі аспекти цієї складної теми. Які ж цілі переслідував радянський уряд, та які методи застосовував?

Із Балканських країн Радянський Союз мав загальний кордон тільки з Румунією та невирішене Бессарабське питання, що виникло ще у 1918 р., коли Румунія, в умовах розвалу Російської імперії окупувала та анексувала Бессарабію, підписавши з Польщею у 1921 р. оборонний союз проти радянської Росії. У 1934 р. СРСР установив дипломатичні відносини з Угорщиною, Болгарією та Румунією, при цьому оговоривши з останньою, що не визнає Бессарабію частиною Румунії. Крім СРСР, територіальні претензії до Румунії мали Болгарія та Угорщина. Із початком Другої світової війни ці країни оголосили про свій нейтралітет, зайнявши вичікувальну позицію між двома військово-політичними блоками та СРСР [8, с. 176].

Побоюючись втягування нейтральних Балканських держав у війну, Радянський Союз виступав проти "підпалювачів війни", якими для нього тоді були Велика Британія та Франція, закликаючи Румунію прийняти пакт про взаємодопомогу з СРСР [16, с. 42]. Румунія негайно завірила Радянський Союз, що не буде порушувати нейтралітет і турбуватиметься про свої нацменшини [2, с. 384].

© Бадах Ю., 2010

Знаючи, що справи з Й. Сталіним вести небезпечно, керівництво Румунії почало шукати допомоги у Європейських держав, але не знайшло. В. Молотов, виступаючи у березні 1940 р. на сесії Верховної Ради СРСР, заявив, що "у нас немає пакту про ненапад з Румунією. Це пояснюється наявністю невирішеного суперечливого питання про Бессарабію, захоплення якої Румунією Радянський Союз ніколи не визнавав, хоча і ніколи не ставив питання про повернення Бессарабії воєнним шляхом" [18, с. 40].

Уже 9 квітня 1940 р. Радянський Союз направляє в Румунію меморандум, в якому йдеться про 15 випадків "обстрілу" радянської території з румунської сторони та проблеми мінування мостів через р. Дністер [8, с. 178]. Ясна річ, Румунія заперечувала свою провину та висувала контрпретензії. 19 квітня 1940 р. Коронна Рада Румунії (законодавча влада держави) прийняла рішення не віддавати Бессарабію СРСР, надаючи перевагу воєнному конфлікту [13, с. 261]. При цьому Рада розраховувала на підтримку Німеччини. Але німці, "вірні своєму пакту з СРСР", відповіли, що проблема Бессарабії їх не цікавить, це справа самої Румунії [5, с. 99].

Радянський Союз із квітня 1940 р. почав концентрувати свої війська вздовж кордонів з Румунією, посилювати Київський особовий військовий округ (КОВО), Одеський та Закавказький військові округи (ОВО і Зак.ВО), перекидати радянські війська з фінського фронту. На запит німецького посла в Москві В. Шуленбурга про концентрацію Червоної армії на кордоні з Румунією В. Молотов відповів, що все це чутки [8, с. 179]. Однак це не були чутки. Вже 9 червня 1940 р. Військові ради КОВО та ОВО отримали директиву Наркома оборони, якою їм було поставлено завдання привести війська у стан бойової готовності за штатами мирного часу без підйому приписного складу, зосередити їх на кордоні з Румунією та підготувати операцію з повернення Бессарабії. Для керівництва операцією на базі управління КОВО планувалось створити управління Південного фронту яке очолить генерал армії Г. Жуков. У складі фронту було три армії (5, 12, 9), 460 тис. бійців, 3 тис. танків, 2160 літаків, 12 тис. гармат і мінометів [11, с. 10]. 13 червня 1940 р. у Кремлі під керівництвом Й. Сталіна відбулася нарада з вищим воєнно-політичним керівництвом, де вирішувалися питання про підготовку операції проти Румунії [17, с. 14].

Уже 17 червня Військова рада Південного фронту розробила план операції, який 22 червня подала Наркому оборони [17, с.14]. Згідно з першим планом, якщо Румунія не погодиться на мирне врегулювання територіального питання і потрібно буде вести повномасштабні бойові дії, передбачалося нанести низку ударів 12-ю армією з району північніше Черновиць, уздовж річки Прут на Яси, 9-ю армію із району Тирасполя, південніше Кишинєва на Хуші з метою оточення румунських військ у районі Бельци-Яси. Для завершення оточення та

дезорганізації тилів противника передбачалось висадити три повітряно-десантні бригади (2 тис. осіб) у районі Тиргу-Фрумос зі 120 літаків ТБ-3 під прикриттям 300 винищувачів. Перед десантуванням удар по румунських аеродромах і військах повинна була нанести авіація. Чорноморський флот і Дунайська флотилія повинні були вести боротьбу з Румунським флотом [8, с. 180].

Трохи пізніше було розроблено другий варіант оперативного плану, який передбачав мирне вирішення конфлікту. У цьому випадку відхід румунських військ на р. Прут повинен був супроводжуватися швидким виходом рухомих частин Червоної армії на новий кордон і контролем за евакуацією з Бессарабії. 10 червня радянські війська були приведені в бойову готовність та отримали директиву на зосередження, яке почалось 11 червня під виглядом навчального походу і мало завершитися 24 червня 1940 р.

Зосередження Червоної армії відбувалось дуже важко. Серйозною проблемою для неї стало приведення в бойову готовність без призову приписного складу. Прийшлося перерозподіляти військовослужбовців для формування необхідних тилових і допоміжних частин. Для цього притягалося майже 35 тис. солдат із стройових частин, слабо підготовлених до виконання покладених на них нових обов'язків. Не вистачало керівного складу тилових спеціальностей та медичного персоналу, автотранспорту тощо. Все це призвело до того, що війська не встигли зосередитися до 24 червня, а зробили це тільки 27 червня [9, с.60].

У військах розпочалася "дієва" партійно-політична робота, що пояснювала дії СРСР таким чином: "Румунія підло захопила у нас Бессарабію. Там наші брати живуть у злиднях, під політичним і національним гнітом. У Бессарабії мешкає лише 9.1 % румун, а решта – це росіяни, українці, та молдовани, яким не дозволяють розмовляти рідною мовою, шкіл немає. Хто симпатизує СРСР, тих б'ють і знищують. Визволяючи радянську Бессарабію з-під ярма румунських капіталістів та поміщиків, ми захищаємо та посилюємо наші кордони" [8, с. 182]. Для пропаганди у військах противника було надруковано 6 млн листівок [11, с. 111].

Проводячи переговори із німецьким та італійським послами, В. Молотов почув від них, що вони "визнають право СРСР на Бессарабію", але зацікавлені у мирному вирішенні питання, для цього вони будуть "радити Румунії дати згоду на радянську пропозицію" [3, с. 378]. Однак німці були здивовані, коли почули про Буковину, про яку з СРСР у них не було домовленості, і вона не входила до зони впливу Радянського Союзу. 25 червня німці висунули протест, зауваживши, що ця територія ніколи не належала Росії, тому 26 червня керівництво СРСР обмежило радянські претензії тільки Північною Буковиною з Чернівцями [4, с. 244]. Північна Буковина, заявив В. Молотов, є останньою

частиною, якої бракує єдиній Україні, саме тому СРСР важливо вирішити це питання одночасно з бессарабським [8, с. 185]. В ультиматумі ж Румунії Радянський уряд обумовлював передачу північної частини Буковини і тим, що її населення історично і мовно було пов'язане з радянською Україною, анексія якої трохи компенсує шкоду, завдану Радянському Союзу за двадцять два роки румунського панування в Бессарабії [4, с. 244].

Румунія на кордоні з СРСР зосередила 450 тис. осіб і рішуче заявила про намір вести бойові дії [8, с. 186].

26 червня 1940 р. В. Молотов передав румунському посланцю Г. Давидеску ноту радянського уряду в якій Румунії було запропоновано: вернути Бессарабію СРСР; передати Радянському Союзу Північну Буковину [3, с. 385]. Отримавши радянську ноту, румунський уряд звернувся за підтримкою до Німеччини, Італії, Угорщини та Болгарії.

Із ранку 27 червня 1940 р. у Румунії було оголошено мобілізацію, а пів на одинадцяті Й. Ріббентроп передав своєму послу в Румунії інструкцію, в якій румунському уряду радилося поступитися вимогам СРСР, щоб уникнути загрози окупації Червоною армією всієї держави [14, с. 64]. Такі самі "пропозиції" надійшли румунському уряду від Італії, Болгарії та Угорщини. Однак у Бухаресті вирішили спробувати відтягнути час, вступивши у переговори з СРСР. 27 червня в Москву передали відповідь, в якій закликали до переговорів. На що В. Молотов жорстко заявив, що "він не бачить у зробленій заяві згоди на радянську пропозицію повернути Бессарабію та Північну Буковину, і що завтра Червона армія туди вступить та займе визначені пункти, а за 3–4 дні всю територію, а вже пізніше, радянсько-румунська комісія зможе домовитися про деталі реалізації намічених заходів" [15, с. 320].

Румунський посланець у Москві Г. Давидеску відмовився підписувати угоду, послаючись на відсутність у нього необхідних повноважень. Пізніше йому була передана нова радянська нота, в якій йшлося про невизначеність відповіді румунського уряду, адже "не сказано прямо, що воно приймає пропозицію Радянського Уряду про негайну передачу СРСР Бессарабії та північної частини Буковини". Однак взявши до уваги пояснення румунського посланця в Москві, радянський уряд запропонував румунським військам упродовж чотирьох днів, починаючи з 28 червня 1940 р., очистити територію Бессарабії та Північної Буковини. Червона армія за цей час займе ці території. Протягом 28 червня радянським військам приписувалося зайняти Чернівці, Кишинів, Акерман. Румунський уряд повинен узяти на себе відповідальність за збереження залізниць, потягів і вагонів, мостів, складів, аеродромів, промислових підприємств, електростанцій, телеграфів тощо. Призначити комісію з представників сторін для врегулювання спірних питань з евакуації румунських військ та установ. Відповідь Румунії повинна була поступити до дванадцятої години 28 червня 1940 р. [3, с. 384].

Пізно ввечері, оцінивши реальні можливості та побоюючись соціальних потрясінь у разі війни з СРСР, Коронна Рада, 27 голосами проти 11, вирішила піти на поступки СРСР. Однак Румунія формально погодилась не на повернення території СРСР, а лише на "евакуацію румунських військ із Бессарабії та Північної Буковини" [1, с. 359]. Саме цей факт нині використовується Бухарестом для обґрунтування своїх претензій на ці території.

Таким чином, радянсько-румунський конфлікт був вирішений мирним шляхом. Війська Південного фронту отримали наказ здійснити операцію згідно з другим варіантом плану. У Бессарабію та Північну Буковину вводилась лише частина зосереджених військ. Решта військ залишалась на старому кордоні в повній бойовій готовності.

28 червня 1940 р. о чотирнадцятій годині війська Південного фронту перешли "старий" кордон і в цей же день зайняли Чернівці, Хотин, Бельци, Кишинів, Акерман, просуваючись практично з ар'єргардом румунських військ, а рухомі радянські з'єднання навіть обігнали їх та раніше вийшли до р. Прут. Однак при форсуванні Дністра війська 9-ї армії, що рухалися в південно-західні райони Бессарабії, затрималися. Щоб припинити мародерство румунських частин, що евакуювалися, було вирішено висадити десанти у південній частині Бессарабії. 29 червня в районі Болграда було десантовано 1372 бійця, а 30 червня в Ізмаїлі – 800 бійців. До вечора 30 червня десантники зайняли м. Ізмаїл та взяли під охорону кордон [12, с. 305].

Війська перших ешелонів вийшли до р. Прут, зайняли переправи і встановили порядок огляду румунських частин, що відходять, з метою вилучення захопленого майна місцевого населення. 1 липня "новий" кордон був повністю зайнятий радянськими військами, 3 липня його закрили, а румунські військовослужбовці, що не встигли переправитися, були роззброєні та затримані. Не зважаючи на недоліки, війська Південного фронту виконали поставлене завдання, забезпечивши уряду можливість мирним шляхом "добровільно-примусово" визволити Бессарабію та Північну Буковину, та своїми діями швидко закріпили їх за СРСР [9, с. 75].

5 липня 1940 р. війська були переведені у стан звичайної готовності мирного часу і почалося їх розосередження по місцях постійної дислокації. Хоча бойові дії під час походу були відсутні, відбулись дрібні сутички румунських і радянських військ. Втрати Червоної армії з 11 червня по 6 липня 1940 р. становили 119 осіб (29 – вбито, 12 – самогубство, 69 – поранено, 6 – покалічено, 3 – втопилося) [12, с. 306]. Було захоплено багато трофеїв, починаючи зі зброї та закінчуючи вагонами, продовольством, фуражем, худобою тощо.

Радянський Союз отримав територію площею 50 762 км² із населенням 3 776 тис. осіб, однак залишились спірні питання. Їх вирішувала радянсько-румунська урядова комісія з урегулюванням спірних

питань та евакуації румунських військ та установ із Бессарабії та північної частини Буковини. Радянська сторона отримала ще 175 потягів, 4375 вагонів та інше майно.

Крім того, було досягнуто домовленості й про суму збитків, нанесених мешканцям Бессарабії, у 266 млн лей, але 28 листопада 1940 р. Румунія відмовилась їх відшкодувати, пославшись на те, що СРСР не вимагав цього у своїх нотах [6, с. 73].

Після введення Червоної армії в Бессарабію та Північну Буковину, керівництво Радянського Союзу захотіло "приєднати" до СРСР ще й Південну Буковину. Однак керівництво Німеччини та Італії 10 вересня 1940 р. повідомило В. Молотова, що віднині цілісність Румунського кордону будуть гарантувати вони. Німеччина пізніше введе у Румунію військовий контингент чисельністю 22 430 осіб не зважаючи на протест СРСР від 21 вересня 1940 р. віддати їм Південну Буковину [4, с. 245].

Кремль доручив розмежувати новоприєднані території керівникам УРСР і Молдавської автономії у складі УРСР. Молдавська АРСР була утворена ще у листопаді 1924 р. на українських землях як зародок майбутньої союзної республіки, що повинна була вмістити в себе територію Бессарабії і, можливо, всієї Румунії. За порадою М. Хрущова до УРСР були приєднані північний і два південних повіті Бессарабії у повному складі, а також сім районів Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки з переважно українським населенням.

Верховна Рада СРСР 2 серпня 1940 р. ухвалила закон про створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Північна частина Буковини, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіті Бессарабії увійшли до складу УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі УРСР були утворені нові області: Чернівецька, до якої, крім буковинських земель, увійшла основна частина Хотинського повіту Бессарабії та Акерманська у складі двох повітів Бессарабії (Придунайський край). У грудні 1940 р. центр Акерманської області був перенесений із Акерману в Ізмаїл. Відповідно область було перейменовано в Ізмаїльську.

Після возз'єднання з основною територією України західно-українських земель у 1939–1940 рр. населення УРСР у червні 1941 р. збільшилось на 8.1 млн осіб, тобто до 41 млн 657 тис. осіб, а територія – до 560 тис. км².

Безсумнівно, що це возз'єднання було актом історичної справедливості, як проголошувалось у радянські часи. Однак у той період події відбувалися на тлі пакту Молотова–Ріббентропа. Питання про легітимність нових кордонів України, які були одночасно кордонами Радянського Союзу, залишалось невирішеним, хоча йшлося про корінні етнічні або здавна колонізовані українцями землі [7, с. 557], далі відбулася "радянська" нових земель.

Таким чином, по суті, дії Москви були незаконні – відверта анексія. З одного боку, процес приєднання бессарабських і буковинських земель до Радянської України мав тяжкі наслідки для населення, що зазнало страждань від репресій і соціальних експериментів сталінського режиму, а з іншого – вперше за багато століть у межах однієї держави опинилися майже всі території, що були заселені етнічними українцями. Саме цей хід відповідав настроям і прагненням народу.

Нині Румунія вступила до Європейського Союзу і є членом цього елітного клубу. Однак вона дуже довго не ратифікувала договір про кордон з Україною, адже Бухарест тривалий час не хотів визнавати договори, що раніше були підписані Румунією і які чітко визначали кордони між Радянським Союзом та Румунією, відповідно з УРСР та МРСР. У 1975 р. Румунія підписала заключний акт Загальноєвропейської наради з безпеки і співробітництва, згідно з якими офіційно погодилася з приналежністю о. Зміїний до УРСР, але нині румунська влада веде не зовсім дружню політику щодо України та Молдови, роздаючи паспорти румунським етнічним групам у цих країнах і навіть студентам румунського походження, які навчаються в Румунії.

Румунія подала в Міжнародний суд ООН на Україну, збільшивши власну економічну зону в Чорному морі. Крім цього, Бухарест намагається протидіяти спробам України прокласти власний суднохідний канал у дельті Дунаю. Особливо активно проти України виступає ультраправа неурядова організація – націоналістичний рух "нові праві", створена в 1999 р. Їх діяльність спрямована на дискредитацію політики України у сфері забезпечення прав етнічних румунів, а також створення умов для відродження Румунії, в тому числі за рахунок частини українських територій. Гасло цієї організації – "Відтворення Великої Румунії". Вона пропагує та інспірує великорумунські та уніоністські настрої серед румунських громадян у сусідніх із Румунією країнах. Це призводить до поширення сепаратистських і антиукраїнських настроїв у прикордонних районах Чернівецької та Одеської областей України.

От такі наслідки мали події, що відбулися сімдесят років тому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным.* — М., 2000.
2. *Документы внешней политики.* Т. 22, кн. 2. — М., 1992.
3. *Документы внешней политики.* Т. 23, кн. 1. — М., 1995.
4. *Дюрозель Ж. Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів : пер. з франц. / Ж. Б. Дюрозель. — К., 2005.
5. *Колкер Б. М.* Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1939 – июнь 1941) / Б. М. Колкер, И. Э. Левит. — М., 1971.
6. *Лазарев А. Г.* Год 1940 – продолжение социалистической революции в Бессарабии / А. Г. Лазарев. — Кишинев, 1985.

7. *Литвин В. М.* Історія України : підручник / В. М. Литвин. — К, 2006.
8. *Мельтюхов М. И.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу 1939–1941 гг. / М. И. Мельтюхов. — М., 2002.
9. *Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бессарабии.* — Кишинев, 1981.
10. *РГВА*, Ф. 89, Оп. 34, Спр. 548, Арк. 9–12.
11. *РГВА*, Ф. 90, Оп. 34, Спр. 4284, Арк. 109–112.
12. *РГВА*, Ф. 9, Оп. 36, Спр. 4106, Арк. 298–308.
13. *Семиряга М. И.* Тайны сталинской дипломатии. 1939–1941 / М. И. Семиряга. — М., 1992.
14. *СССР – Германия. 1939–1941 гг. Т. 2.* — М., 1989.
15. *Советско-румынские отношения 1917–1941. Документы и материалы. Т. 2.* — М., 2000.
16. *Стефанов Б.* Положение в Европе / Б. Стефанов // Коммунистический интернационал. — 1939. — № 10 — С. 36–72.
17. *1941 год.* Документы. Кн. 1. — М., 1998.
18. *Шестая сессия Верховного Совета СССР. 29 марта – 4 апреля 1940 г.* — М., 1940.

ІСТОРІОГРАФІЯ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ

КИЗИМЕНКО І., к. іст. н., ст. викладач кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Ліквідація монополії КПРС – КПУ на політичну владу і поява нових партій, рухів та політичних об'єднань зумовили чималий інтерес вітчизняних дослідників до проблеми багатопартійності в Україні. Праці, в яких досліджується конкретно "історичний хід перетворень у сфері організації державної влади в Україні в 1989–1996 рр., належать перу Ф. Рудича, С. Рябова, Л. Кривенко, С. Назаренка, В. Кампа, Д. Ковачева, О. Соскіна [1–7]. Ці автори порушують проблеми формування окремих компонентів організації державної влади в Україні, найважливішими серед яких є перетворення України на президентсько-парламентську республіку, реформування українського парламенту, оформлення сучасного територіального устрою України. Але з-поміж опублікованих праць немає жодної, де хоча б ставилося завдання проаналізувати хід державного будівництва в Україні.

© Кизименко І., 2010

У працях про історію сучасної багатопартійності в Україні коло проблем, які розглядають автори, вельми широке, містить аналіз і внутрішньопартійної роботи, життя та різноманітної партійної діяльності. Важливо зупинитися на історіографічному аналізі низки проблем цього напрямку дослідження, передусім на загальній характеристиці, класифікації сучасних політичних партій України.

Спробою застосування порівняльного методу при характеристиці програмних документів політичних партій України відзначається дослідження, проведене провідними спеціалістами В. Кременем та Є. Базовкіним [8]. У ньому на основі соціологічних даних аналізується місце і роль політичних партій у політичній системі суспільства, наводиться їх класифікація, характеризуються суб'єктивні передумови багатопартійності. Ця проблема розглядається у монографії К. Богомаз [9].

На шляху становлення незалежності нашої держави підґрунтям для вивчення багатопартійності в Україні у 90-х роках ХХ ст. стала робота А. Слюсаренка та М. Томенка "Нові політичні партії України" [10]. У довіднику автори подають загальну характеристику найбільш впливових новостворених партійних інститутів республіки, їх програм, статутних положень. Класифікуючи політичні партії, автори розміщують їх зліва направо: Марксистська партія, Комуністична партія України, демократична партія України, Партія демократичного відродження України, Соціал-демократична партія України, Українська націонал-демократична партія, Українська республіканська партія, Українська християнська демократична партія [10]. Автори також виділяють основні напрями політичних партій: федералісти, конфедералісти, самостійники, ліберали, соціал-демократи, комуністи.

У 1991 р. Інститут політичних досліджень видає невеликим тиражем збірник "Сучасні політичні партії України" [11, с. 25], який продовжує характеризувати новостворені партії незалежної України.

Першу спробу класифікації утворення політичних партій зробив О. Гарань [12]. У статті до збірника програмних документів нових політичних партій "Україна багатопартійна" він аналізує проблеми та перспективи становлення багатопартійності в Україні, акцентуючи увагу на діяльності нових партій, у тому числі тих, які перебували у процесі організаційного становлення. Однак, слід зазначити, що О. Гарань характеризував розподіл політичних сил в Україні саме на першому етапі багатопартійності, коли нові політичні партії були ще слабкими як організаційно, так і матеріально, і не могли конкурувати з Компартією України. Тому за основу своєї періодизації він узяв процес становлення Народного руху України, головної опозиційної сили офіційної влади. Керуючись принципом історизму, запропоновану автором класифікацію політичних партій, можна вважати цілком слушною, однак вона потребує уточнень та доповнень, особливо після карди-

нальних змін, що відбулись у другій половині 90-х років, у структурі політичних сил України. До цього збірника увійшли систематизовані програмні документи (програми та статuti) 13-ти політичних партій України та деяких непартійних об'єднань, одночасно укладачами було проаналізовано історію формування багатопартійності в Україні.

Заслужують на увагу роботи О. Гараня "Від створення руху до багатопартійності" [13] та "Убити дракона. З історії руху та нових партій України" [14, с. 197], в яких автор поставив за мету простежити процес становлення Народного руху України, його вплив на розвиток національної самосвідомості в умовах демократичних перетворень. Висвітлюються питання політичного протистояння Компартії України та Руху в боротьбі за реальну владу. Автор наголошує, що ведеться боротьба за лідерство серед нових партій, яка загрожує розколом нових демократичних формувань.

Після десятиліть панування однопартійної системи дух свободи та демократії охопив різні політичні сили, в країні за відносно короткий проміжок часу (1991–1994 рр.) формуються нові політичні партії, що активно висвітлювалося вітчизняними науковцями. З'являються журнальні статті, в яких вчені досліджують розвиток багатопартійності та аналізують діяльність суспільно-політичного руху в Україні. Цим проблемам присвятили свої статті В. Литвин [15; 16; 17, с. 50–59; 18], Т. Кузьо [19], М. Кириченко [20].

Історія виникнення та коротка характеристика діяльності політичних партій України подана у роботі колективу авторів під редакцією В. Якушика, яка побачила світ у 1996 р. [21]. Позитивним у цій роботі є те, що поряд із характеристикою ідейно-теоретичних засад і практики партій сучасної України (їх у книзі охарактеризовано понад 30), також висвітлюються теоретичні питання партійного будівництва, зокрема проблема суті, функцій та типів політичних партій.

Лідер Української республіканської партії М. Горинь у 1993 р. окреслив позиції політичних сил в Україні таким чином:

- крайні ліві – на чолі з Соціалістичною партією України і близькою їй Марксистською партією, Комуністичною робітничою партією, Партією комуністів, Союзом комуністів, об'єднанням "Трудяща Україна";
- лівий центр – Соціал-ліберальний блок "Нова Україна";
- правий центр – Українська республіканська партія, Конгрес національно-демократичних сил;
- центр – Рух-партія;
- крайні праві – Українська національна асамблея, Український національний союз, Соціальна народна партія України, Українська консервативна республіканська партія, націоналістичне крило Руху [22, с. 8].

С. Рутар виокремлює такі основні ідеологічні напрями:

- комуністичний – Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Селянська партія України;
- соціальний (лівоцентристський) – Соціал-демократична партія України, Трудовий конгрес України, Українська партія солідарності і соціальної справедливості, Партія пенсіонерів України, Партія демократичного відродження України;
- неоконсервативний (правоцентристський) – Народний рух України, Українська республіканська партія, Українська національна консервативна партія;
- націоналістичний (право-радикальний) – Українська національна асамблея, Українська консервативна республіканська партія, Організація українських націоналістів в Україні [23].

В. Піча та Б. Стеблич визначають такі ідеологічні напрями:

- соціал-демократичний – Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Інтернаціональний рух Донбасу, Союз комуністів України, Фронт трудящих України, "Трудова Україна", Всеукраїнська комуністична партія більшовиків;
- центристсько-прагматичний – Партія демократичного відродження України, Соціал-демократична партія України, Партія пенсіонерів України, Українська націонал-демократична партія, Селянська партія України, Українська партія солідарності і соціальної справедливості, Партія економічного відродження країни, Конституційно-демократична партія України, Громадянський конгрес України, Трудовий конгрес України, Партія слов'янської єдності, об'єднання "Нова Україна", Всеукраїнське об'єднання "Громада";
- націонал-демократичний – Демократична партія України, Українська республіканська партія, Українська християнська демократична партія, Народний рух України, Конгрес національно-демократичних сил, Всенародний рух України;
- націонал-радикальний напрям – Всеукраїнське об'єднання "ДСУ", Всесвітня українська національно-радикальна партія, Конгрес українських націоналістів, Організація українських націоналістів, Соціалістична народна партія України, Українська консервативна республіканська партія, Українська національна консервативна партія, Український національний союз, Українська національна асамблея [24].

Щоб адекватніше зрозуміти розкладку політичних сил в Україні, А. Колодій пропонує розміщення політичних сил, відмінне від класичного варіанта [25].

Подібний підхід чітко показує наявність двох ліній політичного розмежування: "праві" – "ліві", помірковані (демократи) – екстремісти (авторитаристи), яка відображає двомірність існуючої в Україні системи політичних координат. В одній із цих систем точкою відліку виступає соціалізм, а у другій – капіталізм. Наведені класифікації політичних партій України демонструють усю складність їх типології за ідеологічною ознакою.

Є праці, присвячені аналізу діяльності окремих політичних партій України: Українська республіканська партія [26, с. 58–64; 27, с. 301–303; 28], Соціалістична партія України [29], Українська національна асамблея – Українська народна самооборона [30], Організація українських націоналістів [31]. Характеристиці так званої "партії влади" в Україні присвячує своє дослідження М. Рябчук [32].

Найбільш повна характеристика української багатопартійності дана у роботах В. Литвина "Політична арена України: дійові особи та виконавці" [33] та "Україна: політика, політики, влада: на фоні політичного портрета Л. Кравчука" [34], де поряд із багатьма питаннями політичної історії України кінця 80 – початку 90-х років аналізуються етапи становлення першої альтернативної Комуністичній партії України, політичної організації Народного руху України, описуються на основі архівних документів і матеріалів перші труднощі, з якими зіткнулося керівництво Руху наприкінці 80-х років. Автор робить глибокий політичний аналіз, дає об'єктивну оцінку політичної історії цього періоду. Цінність праць В. Литвина полягає також у тому, що вони виконані на основі особистих спостережень політичної влади та політичної системи держави.

Аналізу проблем багатопартійності в Україні присвячена монографія А. Білоуса "Політичні об'єднання України", яка вийшла друком у 1993 р. [35]. Автор запропонував новий підхід до розгляду проблем багатопартійності, заклад методологічні засади її аналізу. Він наводить таку класифікацію:

- інтегрально-націоналістичний напрям (Українська національна асамблея, Організація українських націоналістів);
- націонал-демократичний (Рух, Конгрес національно-демократичних сил);
- загальнодемократичний (об'єднання "Нова Україна");
- соціалістичний (СПУ);
- державно-управлінська еліта.

У 1997 р. А. Білоус видає новий посібник "Політико-правові системи: Світ і Україна" [36], в якому досліджує еволюцію, структуру, функції, стан і перспективи розвитку політико-правових інститутів: політичних партій, парламентів, урядів, судів, місцевого самоврядування, засобів масової інформації у світі й в Україні. У посібнику автор наводить нову класифікацію політичних партій України за їх політичною

ідеологією, яку подає у вигляді схеми. Поділяє їх на лівих (Прогресивно-соціалістична партія України, КПУ, Соціалістична партія України, Селянська партія України); центристів (Партія демократичного відродження, Трудовий конгрес, об'єднання "Нова Україна"); правих (Народний рух України, Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів) [36]. Автор у своїй схемі використовував лише домінуючі партії України у 1997 р. (13 партій):

- комунізм – Прогресивна соціалістична партія України, Комуністична партія України, Соціалістична партія України;
- соціал-демократія – Селянська партія України, Аграрна партія України, Соціал-демократична партія України;
- лібералізм – ліберальна партія України, Демократична партія України;
- консерватизм – Рух, Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів;
- фашизм – Українська національна асамблея.

У 1997 р. побачив світ довідник "Абетка українського політика" [37, с. 217], упорядник і керівник авторського колективу – М. Томенко. Ця книжка є довідковим виданням, яке містить ґрунтовну інформацію про інститути державної влади та місцевого самоврядування в Україні, політичні партії та громадські організації. Зокрема, до довідника внесено 38 політичних партій, подано таблицю кількісних показників легалізованих міжнародних і всеукраїнських об'єднань громадян станом на 1 січня 1996 р. У виданні подана загальна коротка інформація та основні програмні положення політичних партій.

У 1998 р. було видано ще два довідники. Перший – "Політичні партії України", який упорядкували Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Тесленко [38], охоплює всі зареєстровані партії та виборчі блоки, а також молодіжні громадські організації, що брали участь у виборчій кампанії 1998 р. до Верховної Ради України. У довіднику вміщено інформацію про партії, блоки, організації та програмні документи. Для виборчих блоків та партій-учасниць виборчих змагань 1998 р. подаються повні тексти передвиборних платформ або їх скорочені варіанти, які друкувалися Центральною виборчою комісією. Основу довідника складають матеріали, отримані безпосередньо від партій та виборчих штабів, які одержали однакові можливості оприлюднити відомості про себе. У довіднику також використані офіційні публікації Центрвиборчкому, публікації в пресі. У книзі надана характеристика 52 політичних партій, 9 виборчих блоків та 10 молодіжних організацій, відсутні дані про громадські об'єднання.

Другий збірник "Право вибору: політичні партії та виборчі блоки", упорядниками якого є М. Томенко, О. Проценко [39], виданий з метою широкого ознайомлення громадськості з виборчими програмами політичних партій та виборчих блоків. Збірник містить програми

30 учасників виборчого процесу, загальну інформацію про учасників парламентських виборів, представлено 9 виборчих блоків та 21 політична партія.

Особливості формування багатопартійної системи незалежної України у своїй роботі "Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія" розглядає В. Базів [40, с. 56]. Автор пропонує нову генезу і типологію українських політичних партій з позицій їх відповідності національним інтересам нашої держави, виокремлює 7 типів (генетична типологія) українських партій.

Аналіз стану дослідження проблеми багатопартійності в Україні свідчить, що створено низку статей, монографій, довідників, присвячених вивченню великих впливових партій, що з'являються на початку 90-х років ХХ ст. (Комуністична партія України, Народний рух України та ін.). Роботи в цілому не розкривають всієї широти і багатоманітності об'єкта дослідження. Це пояснюється вузьким колом проблем, які розглядають автори (історія створення, внутрішньопартійна робота, загальна характеристика, класифікація сучасних політичних партій). Отже, це дає підстави стверджувати, що така наука, як партіологія в Україні ще перебуває у процесі свого формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні : політологічний аналіз / Ф. Рудич // Укр. істор. журн. — 1994. — № 2–3.
2. Рябов С. Політичні вибори : словник-довідник / С. Рябов. — К.: Вид-во УРП, 1994.
3. Кривенко Л. Верховный Совет Украины: место в системе государственной власти / Кривенко Л. // Государство и право. — 1995. — № 6.
4. Назаренко С. До питання про конституційну реформу державної влади України / С. Назаренко // Право України. — 1996. — № 12.
5. Кампо В. Малая конституция / В. Кампо // Жизнь. — 1994. — 9 дек.
6. Ковачев Д. Принцип разделения властей в конституциях государств Восточной Европы / Д. Ковачев // Конституционные реформы в государствах Содружества. — М. : Секретариат МПА СНГ, 1993.
7. Соскін О. Європейська держава або повернення до колоній / О. Соскін // Вітчизна. — 1995. — № 12.
8. Кремень В. Г. Політичні партії України : порівняльний аналіз програмних документів / В. Г. Кремень, Є. Г. Базовкін. — К. : НІСІ, 1993. — 130 с.
9. Богомаз К. Ю. Політичні партії і громадські організації в Україні (2 пол. 80 – поч. 90-х рр. ХХ ст.): монографія / К. Ю. Богомаз. — К. : ППК при КДУ, 1992. — 142 с.
10. Слюсаренко А. Г. Нові політичні партії України : довідник / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К. : Т-во "Знання" УРСР, 1990. — 48 с.
11. Сучасні політичні партії та рухи України : інф. дов. мат. — К.: Ін-т політ. досліджень, 1991. — 320 с.

12. *Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / передм. упорядк. : О. В. Гарань. — К. : МП "Пам'ятки України", 1991. — 191 с.*
13. *Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. — К. : Вид-во Т-ва "Знання" України, 1992. — 47 с.*
14. *Гарань О. В. У бити дракона: З історії Руху та нових партій України. — К. : Либідь, 1993. — 200 с.*
15. *Литвин В. Новейшие политические партии и рабочее движение / В. Литвин // Политики и время. — 1991. — № 3.*
16. *Литвин В. Феномен партії / В. Литвин // Віче. — 1992. — № 6.*
17. *Литвин В. Партии как форма политической организации общества / В. Литвин // Политика и время. — 1992. — № 1.*
18. *Литвин В. Левые, правые и центр / В. Литвин // Политика и время. — 1992. — № 4.*
19. *Кузьо Т. Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти / Т. Кузьо // Політол. читання. — 1993. — № 1.*
20. *Кириченко М. Багатопартійність. Процес пішов, інша справа – куди / М. Кириченко // Віче. — 1993. — № 9.*
21. *Політичні партії України / за ред. В. М. Якушика ; авт. кол.: О. П. Голобуцький, Т. Т. Криворучко, В. О. Кулик, В. М. Якушик. — К. : Кобза, 1996. — 142 с.*
22. *Горинь М. Ми знали, що буде нелегко порвати пута неволі : звітна доповідь IV з'їзду УРП 1 травня 1993 р. / М. Горинь // Республіканець. — 1993. — №5.*
23. *Рутар С. Політичні партії: Партійні системи України. В кн.: С. Гелей, Р. Пастушенко, С. Рутар. — Львів, 1995. — 163 с.*
24. *Піча В. М. Політичні партії у політичній системі суспільства : навч. посібн. / В. М. Піча, Б. А. Стеблин. — Львів, 1994. — 131 с.*
25. *Колодій А.Ф. Політичний спектр: про деякі критерії "лівих" і "правих" політичних рухів у посттоталітарних суспільствах / Колодій А.Ф. // Філософ. і соціол. думка. — 1995. — № 9–10.*
26. *Киричук Ю. Нарис історії УНС – УРП / Ю.Киричук // Республіканець. — 1992. — № 3.*
27. *Болтарович Є. Українська республіканська партія / Є. Болтарович // Політол. читання. — 1992. — № 4.*
28. *Зайцев О. Українська республіканська партія: Ідеологічна та політична платформа / О. Зайцев // Зб. аналіт. матеріалів. Громадське об'єднання "Нова хвиля". — Львів, 1995. — Вип. 2.*
29. *Болтарович С. Соціалістична партія України: ідеологія, політика, перспектива / С. Болтарович // Розбудова держави. — 1992. — № 4.*
30. *Зайцев О. Ідеологія УНА – УНСО / О. Зайцев // Вісн. "Нові хвилі". — 1996. — № 2.*
31. *Свідзинський А. Мета і цінності сучасної ОУН / А. Свідзинський // Розбудова держави. — 1996. — № 1.*
32. *Рябчук М. Демократія та "партія влади" в Україні / М. Рябчук // Політ. думка. — 1994. — № 3.*
33. *Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. — К. : Абрис, 1994. — 495 с.*
34. *Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть: на фоне политического портрета Л. Кравчука / В. М. Литвин. — К., 1997. — 335 с.*

35. Білоус А. О. Політичні об'єднання України / А. О. Білоус. — К. : Україна, 1993. — 107 с.
36. Білоус А. О. Політико-правові системи: Світ і Україна / А. О. Білоус. — К., 1997. — 198 с.
37. Томенко М. В. Абетка українського політика : довідн. / авт. кол. М. Томенко та ін. — К., 1997.
38. Політичні партії в Україні : довідн. / авт. кол. Г. Андрущак, Ю. Марченко, С. Тесленко. — К., 1998. — 704 с.
39. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / упор. М. Томенко, О. Проценко. — К., 1998. — 128 с.
40. Базів В. А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія / В. А. Базів. — Львів, 1999. — 192 с.

ВПЛИВ ПОВОЄННИХ РЕАЛІЙ ФРН НА РОЗВИТОК СТУДЕНТСЬКОГО ПРОТЕСТНОГО РУХУ 60-х РОКІВ ХХ СТ.

ГУСЕВА Н., к. іст. н., ст. викладач кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Крах "Третього рейху" зумовив глибокі зміни в суспільному житті німців, спонукав їх до переосмислення наслідків панування нацизму, до нового набуття загальнолюдських цінностей, спотворених гітлерівським режимом. Закінчення Другої світової війни стало сигналом до створення нового світового порядку, який почав формуватися у суперництві між США та Радянським Союзом. Західна Німеччина почала будуватися як демократична держава зі своєю конституцією – Основним законом, який закріпив основні громадянські та політичні права і свободи: свободу дій у рамках законів, рівність людини перед законом, свободу слова, об'єднань. Адже новий демократичний устрій був умовою формування молодого покоління і його критичного мислення, однак молодь сприймала демократію як шанс для реалізації себе. У новій країні розвивалася багатопартійність, де лідерами були Християнсько-демократичний союз (ХДС) / Християнсько-соціалістичний союз (ХСС), Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) та Вільна демократична партія (ВДП). Політичний плюралізм гарантував і забезпечував вільний прояв виходу конфліктів та реакцію молоді на явища, які викликали в неї невдоволення.

© Гусева Н., 2010

Великі зрушення відбувалися і в економічному житті держави. Економічна політика ФРН кінця 40-х – початку 50-х років ХХ ст. характеризувалася відбудовою та проведенням значних перетворень. Один із представників преси зазначив, що "повоєнна Німеччина є купою сміття, в якій нишпорять 40 мільйонів голодних німців" [1]. А вже ситуація була й справді катастрофічною.

Для відбудови економічного та соціального життя західнонімецького населення була взята запропонована міністром економіки Людвігом Ерхардом модель "соціального ринкового господарства", яка пізніше стала основою інтегрального впливу на стабілізацію політичного устрою та залагодження суспільних конфліктів [2, с. 202]. В основу моделі "соціального ринкового господарства" ліг синтез попереднього економічного досвіду, основу якого складав неолібералізм та філософія соціальної відповідальності [3, с. 212].

Починаючи з 50-х років ХХ ст. західнонімецьке суспільство зазнало глибоких змін, які безпосередньо були пов'язані зі швидкими та успішними темпами відбудови господарства та економічним піднесенням. Із 1953 р. почалося бурхливе зростання промисловості, виробництва товарів народного споживання, житлового будівництва.

Ось тоді й заговорили про "економічне диво" Західної Німеччини. Населення отримало можливість проживати у зручних помешканнях (до кінця 50-х років їх кількість зросла більше ніж на 50 % і становила 16.4 млн) [2, с. 27], мати великий асортимент товарів і володіти автомобілем, який був мрією кожного німця (у 1960 р. авто володіли 4.5 млн осіб [2, с. 28]). У свою чергу, розвиток автомобільної промисловості сприяв розвитку інфраструктури, будівництву якісних доріг, відомих у світі як автобани. Зменшення тривалості робочого дня з 49.8 (1955 р.) до 46.2 годин (1961 р.) [2, с. 28] та розвиток сфер побутового обслуговування сприяли появі вільного часу, що стимулювало ведення активного способу життя. У країні отримав широке розповсюдження автомобільний туризм і туризм у цілому, що дало змогу німцям подорожувати в інші країни [4, с. 45].

Одним із важливих елементів зростання економіки Західної Німеччини був стрімкий розвиток житлово-будівельної галузі. Основний пріоритет надавався будівництву безкоштовного, тобто соціального житла, яке було призначене для незаможних сімей. У 1955 р. 20 % західних німців залежали від соціальної допомоги держави, близько одного мільйона населення все ще жили в бідності. Прожитковий мінімум на той час становив 130 марок на місяць [4, с. 47]. Усякими способами держава прагнула задовольнити потреби та пом'якшити соціальну нерівність серед населення. Закон про охорону материнства (1952 р.) та закон про надання коштів на дітей від 1954 р. були вираженням глибокої турботи політиків про сім'ю. Багато родин не могли дозволити собі дати своїм дітям гарну освіту, адже зарахування

до університетів тягло за собою фінансові витрати. Починаючи з 1955 р., держава допомагала обдарованим студентам, надаючи їм допоміжні стипендії [5, с. 43]. Крім того, проблема пенсійного забезпечення була для держави найважливішим питанням. Із введенням у 1957 р. пенсійних виплат, розмір пенсії залежав від розміру зарплатні [2, с. 206].

Розбудова соціальної держави залежала від можливості фінансування за рахунок економічного підйому. Внаслідок цього, політика перерозподілу результатів праці та державна соціальна підтримка гарантували лояльне ставлення населення до політики уряду. Вперше в німецькій історії спостерігалось формування суспільства масового споживання [6, с. 21].

У ФРН у 1950–1960 рр. зросла чисельність населення, включаючи Західний Берлін та Саарланд, з 50 до 55 мільйонів осіб, що становило 1 % щорічного приросту населення, яке ґрунтувалося частково на високих темпах народжуваності та на збільшенні тривалості життя [2, с. 201]. Причиною такого швидкого збільшення населення був й стрімкий потік біженців зі Східної Європи, який до кінця 50-х років нараховував 3.6 млн осіб, та потік біженців всередині Німеччини, тобто зі Східної в Західну, чисельність якого сягнула 500 тис. осіб [2, с. 201]. Із подоланням наприкінці 50-х років безробіття, в галузях промисловості відчувалася нестача робочої сили, яка стимулювала хвилі міграції, зокрема робітників з Південної Європи. Більше ніж 700 тис. іноземців, так званих "гастарбайтерів", нараховувалося вже в 1961 р. Західну Німеччину вважали таким собі "мультикультурним суспільством", яке, у порівнянні з Німецькою Демократичною Республікою (НДР), не сприймалося як традиційно німецьке суспільство. Перепис населення за 1961 р. показав, що західнонімецьке населення складалося на 1/4 з "нових громадян", які в перші повоєнні роки та з різних економічних причин переїхали з інших регіонів до Західної Німеччини [2, с. 24]. Разом із тим, на початку 60-х років у країні розпочався стрімкий демографічний вибух, за якого темпи народжуваності склали 1.7%, а смертність – 1.2% [2, с. 201].

Сам Людвіг Ерхард нічого не бажав чути про "економічне диво", оскільки економічний розвиток для нього не був дивом, а був результатом його політики "соціального ринкового господарства" [7, с. 165]. Заступник голови Об'єднання німецьких профспілок (ОНП) Людвіг Розенберг у 1959 р. так висловився стосовно розмов про "економічне диво": "Німецьке економічне диво не було дивом, а результатом тяжкої роботи мільйонів працелюбних людей" [2, с. 204]. Отже, повоєнний розвиток економіки Німеччини був стрімким та успішним, що створило сприятливі умови для зростання нового покоління молоді та його повного забезпечення.

Німеччина у 60-х роках ХХ ст. характеризувалася динамічною фазою або "фазою бродіння, в якій посилилася повнота змін, що мали

прискорений характер розвитку" [2, с. 23]. У цілому, початок 60-х років можна назвати роками загального суспільного добробуту, який характеризувався переходом від індустріального капіталізму до постіндустріального капіталістичного розвитку. В постіндустріальному суспільстві робітник міг собі дозволити придбати товари довготривалого споживання, які для нього раніше були розкішшю. На основі покращання майнового стану робітників та відновлення соціально-державних структур, завдяки перерозподілу праці, якому сприяло економічне піднесення, індустріальне суспільство перетворилося на суспільство масового споживання, в якому була очевидною поява нових суспільних конфліктів і протиріч. На початку 60-х років ще зберігалися сталі темпи економічного розвитку, але вже спостерігалось їх поступове уповільнення.

Разом із тим у житті Німеччини були проблеми й у політичній сфері, але не внутрішнього, а зовнішнього характеру. Незважаючи на всі здобутки, яких досягла Німеччина, німці, а особливо молодь, чутливо реагувала на загрози, що виникали зовні. В умовах розгортання "холодної війни", яку німецьке суспільство сприймало як загрозу втягнення Німеччини у новий конфлікт, в умовах початку економічної, політичної, соціальної відбудови повоєнної Німеччини зростало нове покоління, яке заговорило про нове життя, про встановлення нового демократичного порядку в країні.

Однак нові явища і суспільні зміни призвели до нових суспільних протиріч. На політичній арені постала проблема ремілітаризації Німеччини. Саме у демілітаризації Німеччини німці вбачали передумову для німецького возз'єднання та мирного життя в Європі [8, с. 158]. Але коли в пресі стали відомі плани проведення ремілітаризації та переозброєння, це призвело до глибокого розчарування та виникненню восени 1950 р. антивоєнного руху "Без мене", або як його ще називають "Без нас" [9, с. 168]. Цей рух переріс у народних рух, який охоплював широкі верстви населення [10, с. 70]. Сила девізу руху полягала в ємності, з якою він виразив неприйняття війни та гонки озброєнь. Свої протести учасники руху виражали шляхом проведення страйків, демонстрацій, написання листів політикам [11, с. 41].

Через слабку організацію, цей рух не отримав бажаної підтримки від партій. Навіть Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), провідна опозиційна партія в Бундестазі, не підтримала активність руху "Без нас", а настирливо критикувала його діяльність [8, с. 161]. Рух отримав значну підтримку з боку Комуністичної партії, яка орієнтувалася на "боротьбу за проведення референдуму" [12, с. 54]. Рух "Без нас" зіштовхнувся з прямими переслідуваннями з боку влади. Вирішальну роль у поразці першої хвилі антивоєнного руху зіграла відсутність його підтримки з боку широкої громадськості.

Зі вступом ФРН до НАТО в 1954 р. знову спалахнула суспільно-політична дискусія з приводу оснащення Бундесверу ядерною зброєю. Як тільки ця інформація поширилася серед громадськості, почалися нові протести та демонстрації проти ядерного озброєння, які ґрунтувалися на тому, що ядерне озброєння є загрозою для безпеки Федеративної Республіки Німеччина та є перешкодою на шляху до її возз'єднання [8, с. 184]. Одними з перших підняли свій голос проти небезпечних планів уряду щодо ядерного озброєння західнонімецькі вчені. У квітні 1957 р. 18 спеціалістів у сфері атомної енергії підписали та опублікували "Геттингенську заяву" [13, с. 8], в якій висловилися проти планів ядерного озброєння ФРН і наголосили, що самі не будуть брати участь у створенні ядерної зброї. Вчені звернули увагу всієї громадськості на ту небезпеку, яка загрожувала населенню ФРН у результаті розвитку ядерного озброєння та включення в цей процес Західної Німеччини.

Керівництво опозиційної СДПН також висловилося в Бундестазі проти планів ядерного озброєння Бундесверу і розміщення американської ядерної зброї на території ФРН, розраховуючи таким чином отримати підтримку з боку громадськості. Однак вибори до Бундестагу у вересні 1957 р. привели до переконливої перемоги блоку ХДС/ХСС, який вперше набрав понад половину (50.8 %) голосів виборців, що означало політичну поразку СДПН [8, с. 187].

За такої ситуації та активізації населення, лідери СДПН та Об'єднання німецьких профспілок (ОНП) не залишилися осторонь існуючих проблем. Голова СДПН Е. Олленхауер та керівник ОНП В. Ріхтер увійшли до складу створеного 10 березня 1958 р. у Франкфурті-на-Майні комітету "Боротьба проти атомної смерті", який організував по всій країні мітинги та акції протесту проти ядерного озброєння Бундесверу [14, с. 130]. Однак, навіть, демонстрація, організована 23 березня 1958 р. комітетом у Франкфурті-на-Майні під гаслом "Врятувати життя – слугувати миру!", не перешкодила більшості депутатів Бундестагу проголосувати 25 березня 1958 р. за закон про "необхідність оснащення Бундесверу Федеративної Республіки найсучаснішими видами озброєння" [15, с. 58].

Після прийняття цього закону антивоєнний рух західнонімецького населення посилювався. У багатьох містах виникали місцеві комітети "Боротьба проти атомної смерті", які проводили демонстрації, страйки, акції протесту з транспарантами та листівками, "марші мовчання" [15, с. 60]. До цього руху почала долучатися і молодь. 3–4 січня 1959 р. у Вільному університеті Берліна відбувся "Конгрес студентів проти атомного озброєння", який у повний голос заявив, що ядерне озброєння Бундесверу є вирішальною перешкодою на шляху до розрядки в Центральній Європі. У відповідь на це політичні кола звинуватили студентів у тому, що вони "зрадили Берлін, ставши спи-

ною до вільного Заходу" [16, с. 196]. Студенти категорично заперечили ці звинувачення, продовжуючи дотримуватись рішень конгресу. Під час прийняття заяви про проведення мирних переговорів із Німецькою Демократичною Республікою, Гельмут Шмідт від СДПН у знак протесту і незгоди з такою заявою залишив залу [17, с. 251].

Бажання жити в безядерній країні підтвердив скликаний 23–24 травня 1959 р. у Франкфурті-на-Майні Соціалістичним союзом німецьких студентів (ССНС) "Конгрес за демократію, проти реставрації та мілітаризму", який виробив чітку програму та висловився за переговори між обома німецькими державами і вимагав укладення мирного договору [17, с. 251]. Не дивно, що проти організаторів та учасників конгресу незабаром почалося справжнє цькування. На "підозрюваних у симпатіях до Сходу" ініціаторів конгресу напустили Відомство з охорони конституції. При цьому соціал-демократичний депутат Бундестагу Моммер назвав ССНС "троянським конем" і вимагав виключення організаторів конгресу з СДПН [16, с. 197].

У результаті таких суперечок у 1959 р. практично звелася нанівець діяльність комітету "Боротьба проти атомної смерті", але окремі його філіали ще продовжували існувати. Прийнята СДПН у листопаді 1959 р. у Бад-Годесберзі нова програма партії стала вирішальною умовою для переходу керівництва СДПН до підтримки урядового курсу з питань військової та внутрішньої політики. Лідери партії в програмі дали офіційну згоду на озброєння ФРН. Такий ідеологічний поворот партії призвів до спаду антимілітаристського руху в країні.

Отже, це був перший етап боротьби німецького населення за відмову від ремілітаризації та проти надання Бундесверу ядерної зброї, який став основою для подальших протестів, до яких долучалося все більше молоді та студентства.

Особливо гострою та болючою в житті німецького суспільства залишалася проблема розколу нації. Вона посилилась на початку 60-х років у зв'язку із спорудженням 13 серпня 1961 р. Берлінського муру. Ця подія вивела тисячі студентів ФРН на демонстрації у знак протесту проти його створення [18, с. 112]. Студенти влаштовували "сидячі страйки", але були розігнані, так нічого своїми демонстраціями і не досягнувши. На початку 1962 р. через опозиційні дії проти спорудження Берлінського муру було схоплено та арештовано 30 студентів Західного Берліну [18, с. 112].

Таким чином, Берлінський мур поділив не лише Німеччину, а й штучно поділив населення, яке до цього було єдиною спільнотою. Реакцією на це стало проведення населенням страйків, а молоддю та студентством акцій протесту і демонстрації, оскільки німці бажали бути єдиним народом, а не підкорюватися забаганкам політики. Але не дивлячись на заборону, більша частина населення Східної Німеччини прагнула потрапити до Західної, де був вищий рівень життя та

можливості для самореалізації. До цих негативних чинників додалася ще війна США у В'єтнамі, яка викликала у німців осуд, особливо серед молоді.

Із обранням у 1963 р. канцлером Людвіга Ерхарда в німецькій економіці з'явилися бентежні симптоми. Виробництво зменшувалося, темпи розвитку знижувалися. У багатьох галузях промисловості зменшувалася кількість робочих місць, що призвело до невдоволення робітників політикою уряду. У 1966–1967 рр. в Німеччині почався всезагальний економічний спад, який характеризувався великою кількістю страйків у промисловості через втрату робочих місць. У ці роки кількість безробітних зросла з 0.8 % до 2.1 %, а на кінець лютого 1967 р. – до 2.7 % [19, с. 93]. Звикнувши до стабільних темпів економічного зростання, до стабільних заробітних плат, до повної зайнятості, населення не могло повірити, що може розпочатися уповільнення економічного зростання, яке призвело до певного роздратування та до певного психологічного тиску в суспільстві. Нездатність канцлера Ерхарда та ХДС/ХСС подолати економічну кризу, призвела до зміни уряду в листопаді 1966 р. Ерхарда було відправлено у відставку.

Коли стало відомо про плани створення уряду "великої коаліції", студентство висловили своє "проти" щодо такого розвитку. Але коли з'явилася інформація про входження туди й СДПН, Соціал-демократичний союз студентів вищих навчальних закладів (СДССВНЗ) підняв хвилю протестів. Такі акції протесту відбулися в багатьох містах ФРН: у Гамбурзі, Геттінгені, Мюнхені, Марбурзі. Студентство було обурене бажанням СДПН увійти в коаліцію із консервативним ХДС, оскільки це була єдина партія, яка тісно співпрацювала зі студентськими організаціями: "Створення уряду "великої коаліції" вплинуло на відносини між партією та Соціал-демократичним союзом студентів вищих навчальних закладів" [20, с. 32]. У цих демонстраціях і акціях протесту проти її створення взяло участь близько 2 % західнонімецьких студентів [21, с. 26].

Всередині самої Соціал-демократичної партії Німеччини СДССВНЗ був не єдиним противником створення "великої коаліції". Розчарування іншої частини молоді поза університетами призвело до об'єднання у позапарламентську опозицію проти коаліції з ХДС/ХСС. Були підстави стверджувати, що створення "великої коаліції" спричинило активізацію протестів серед молоді.

По-перше, створення уряду "великої коаліції" призвело до розчарування щодо розвитку федеративної демократії, що, на думку більшої частини молоді, несло загрозу самій демократії [8, с. 260]. Разом із тим вийшло за межі критичне ставлення студентства до створення цього уряду. Студентство та молодь ФРН вважали "велику коаліцію" "ознакою втрати парламентом своїх політичних обов'язків". Вони висловлювали своє "розчарування щодо надій та очікувань на краще,

покладених на Соціал-демократичну партію Німеччини" [20, с. 34]. Критика уряду "великої коаліції" була спрямована передусім на відсутність сильної парламентської опозиції та, виходячи з цього, загрозу парламентської демократії: "Серед молодого покоління поширювалося бачення закритого політичного та економічного "істеблішменту", який використовує демократію як засіб для закріплення своєї влади та проти будь-яких змін, що вплинули на молодь і стали причиною розгортання руху" [20, с. 35].

Студентство виступало за збереження колишніх політичних позицій СДПН, а з її вступом до нового уряду, прийшло до висновку, що коаліція сприятиме проведенню альтернативної політики, посилить формування нових тенденцій у ФРН та її політика стане передумовою до прийняття надзвичайних законів [20, с. 34–35]. Такі принципи політики "великої коаліції" вплинули на розгортання студентського руху. В одному з виступів один із лідерів студентського руху Руді Дучке показав зв'язок між пізнім капіталізмом, "великою коаліцією" та перспективами розвитку для суспільства. Він зазначив: "Оцінювання соціально-економічної ситуації у ФРН та в Західному Берліні створюють передумови для проведення політично-стратегічних дебатів щодо перевороту в контексті міжнародних зіткнень між революцією та контрреволюцією. "Велика коаліція", як остання спроба для пануючих олігархів вирішити проблеми структури системи, у своїй діяльності нашоухується на об'єктивні перешкоди, але вона все ж таки повинна подолати кризу в структурах, не дивлячись на всі протиріччя. Так звані учасники руху Супротиву як Герстенмаєр, колишні представники різних робітничих партій як Брандт (Соціал-демократична партія Німеччини), Венер (Комуністична партія Німеччини), цинічні соціал-демократи та колишні нацисти як Кізінгер та його компанія, які в економіці, політиці, в судовій системі займали майже всі головні посади – були одного поля ягідки, які свідомі маси повинні викоринити із суспільства" [22, с. 88].

По-друге, слабка парламентська опозиція стала причиною для створення сильної позапарламентської опозиції, підтриманої студентами: "Позапарламентську опозицію потрібно розуміти як єдиного представника загальнодемократичних інтересів, який повинен бути представлений у парламентських колах, мати виражено парламентський характер і ліквідований лише юридичним шляхом" [8, с. 261].

На довершення всього, уряд "великої коаліції" перейшов до прийняття надзвичайного законодавства, яке передбачало, передусім, використання збройних сил всередині країни, тобто в разі виникнення демонстрацій чи страйків, а також подальше обмеження свободи слова, зібрання. Через побоювання обмеження свободи слова розпочалися протести серед різних груп населення, особливо серед студентства, митців, професорів. Таким чином, із початком боротьби проти надзви-

чайних законів, проти репресивної реакції держави, "велика коаліція" в очах суспільства стала символом кінця до того добре функціонуючого парламентаризму і невдалої та просякненої авторитаризмом демократії, яку можна було зламати лише позапарламентською опозицією [8, с. 260].

Соціалістичний союз німецьких студентів був провідною організацією та основою позапарламентської опозиції (ППО), який зміг активізувати сам потенціал руху, що заперечував існування авторитарної формалізації та бюрократизації політичних структур [8, с. 262]. Але ППО була зосереджена на боротьбі не лише проти надзвичайного законодавства, а й проти ядерного озброєння. Відомий філософ Юрген Габермас охарактеризував її діяльність таким чином: "Єдина помічена опозиція поза парламентом є "Кампанія за роззброєння". Рух "великодніх маршів" проти ядерного озброєння Бундесверу залишався обмеженим у своїй дієвості... Інший опозиційний рух був націлений на боротьбу проти запланованих надзвичайних законів... Крім того, рух зосередив увагу на політиці США щодо В'єтнаму. Але як я бачу, за великої активності студентства опозиційний рух значно посилюється. Він посилює не лише позапарламентську опозицію, а й сприяє масовим виступам студентства та молоді за покращання системи освіти у ФРН..." [23, с. 182].

Отже, зі створенням уряду "великої коаліції" значно активізувався студентський протестний рух та виникла позапарламентська опозиція, яка ставила за мету перешкодити новому уряду в прийнятті небезпечних для держави, як вона вважала, надзвичайних законів та вплилася у боротьбу проти ядерного озброєння в так звані "великодні марші".

У своїй діяльності уряд "великої коаліції" у складі ХДС/ХСС та СДПН для подолання кризи взяв курс на проведення кейсіанських реформ у системі "соціального ринкового господарства", яку міністр економіки Карл Шиллер назвав "глобальним управлінням" [2, с. 213]. У 1967 р. урядом було прийнято "Закон про вимоги стабільності та росту економіки". Закон про стабільність підпорядковував економічну та фінансову політику федеральних земель вимогам загальної економічної рівноваги, досягнення якої визначалося чотирма головними цілями, викладеними в законі про створення експертної ради: стабільні ціни, повна зайнятість, зовнішньоекономічна рівновага та економічне зростання [24, с. 168]. Було проведено реформи у сфері комунального управління, в регіональному плануванні, відбулася прискорення індустріалізація раніше аграрних регіонів, планувалося створення атомних електростанцій з перспективою забезпечення ФРН енергією. Значна увага нового уряду також була приділена розбудові периферії та збільшенню кількості вищих шкіл, університетів та об'єднаних інститутів [2, с. 48].

Мотивом для реформування соціального ринкового господарства був контроль над інфляцією. З прийняттям закону про стабільність, радикально змінилася кон'юнктурна ситуація в країні. Під впливом спаду виробництва з 1965 по 1967 рр. зріс пріоритет в економічній політиці від подолання інфляції до запобігання кризи. Активна кон'юнктурна політика та внутрішні фактори стабілізації, наприклад, збільшення експорту, сприяли подоланню кризи. Економічне піднесення 1968–1969 рр. поєднало високі темпи зростання 50-х років з низьким рівнем безробіття 60-х років: зріс валовий національний продукт на 6.9 % [19, с. 96], зменшився процент безробіття і становив вже 0.9 % [2, с. 212], заробітні плати почали різко зростати (з 1960 до 1970 р. зросла на 57 % [2, с. 217]) та було зменшено кількість робочих годин до 44.9 [2, с. 28].

Із впровадженням "великою коаліцією" в 1967 р. закону про стабільність і неокейсіанської програми реформування соціального ринкового господарства, було поставлено під сумнів існування ринкової економіки. Дещо раніше у ФРН дискутували про альтернативи щодо капіталістичного економічного устрою [25, с. 42]. У саморефлексії протестного руху велике місце відводилося зв'язку між соціально-економічними змінами та політичною ситуацією в країні. Руді Дучке пояснював загальний економічний спад як вираження зростаючої кризи капіталізму, та разом із тим, як матеріальне підґрунтя протестного руху [26, с. 149].

У ході студентського руху розповсюдилась і стала помітна критика економічної системи ФРН, адже невелика частина молоді працювала на підприємствах, що змусило їх долучитися до страйків робітників. Таким чином, економічна криза 1966–1967 рр. стала ще однією важливою та впливовою причиною боротьби молоді та студентства за економічні та політичні перетворення.

Отже, уроки політичної історії Німеччини, побоювання повернення фашизму змусили молодь вдивлятися в оточуючу її дійсність, виробляти власну оцінку не лише минулого, а й перспектив майбутнього. Ось чому значна частина молоді виступила активним учасником антиядерного руху в Західній Німеччині, не бажаючи перетворення своєї держави на ядерну зону та виступаючи проти оснащення ядерною зброєю Бундесверу.

Розкол німецької нації як результат політики окупаційних держав, ескалація "холодної війни" та спорудження у 1961 р. Берлінського муру викликало обурення серед населення ФРН та небажання німців бути поділеними на два народи. Спроби подолати Берлінський мур закінчувалися застосуванням насильницьких дій або смертю. Все це не могло не вплинути на молоде покоління, яке не бажало з цим миритися та висловлювало свій протест.

Переосмислення націонал-соціалістичного минулого Німеччини також сприяло виникненню студентського руху. Призначення на поса-

ди в уряді колишніх членів Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) викликали невдоволення не лише серед населення, а й серед молоді, яка не бажала йти за такими лідерами, адже вважали, що вони знову повернуть розвиток держави в минуле. Тому зі створенням уряду "великої коаліції" на чолі з колишнім представником НСДАП Кізінгером та із спробами прийняття надзвичайних законів відбувалася політизація молоді та студентства ФРН, адже в країні панувало відчуття повернення знову до 1933 р. У цих законах молодь вбачала нову небезпеку війни для суспільства ФРН, загрозу демократизації суспільно-політичного життя населення.

Економічне піднесення 50-х – першої половини 60-х років ХХ ст. сприяло повному забезпеченню всіх потреб німців. Молодь не знала дефіцитів, жила у суспільстві добробуту. Однак перший повоєний економічний спад 1966–1967 рр. хоч і був нетривалим і неглибоким усе ж став своєрідним каталізатором, який прискорив вибух зріючого політичного невдоволення. Спад економіки загострив усі сторони кризи, вплинув на внутрішню політику уряду "великої коаліції" та посилив протиріччя між органами влади та молоддю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Людвиг Эрхард и "немецкое чудо" [Электронный ресурс] / В. Ежов / Режим доступа : http://www.nasledie.ru/oboz/N03_00/03_18.HTM.
2. *Dynamische Zeiten. Die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften* / Hrsg. von A. Schildt, D. Siegfried, K.-Ch. Lammers. — Hamburg : Hans Christiana Verlag, 2000. — 831 s.
3. *Ambrosius G. Die Durchsetzung der sozialen Marktwirtschaft in Westdeutschland 1945–1949* / G. Ambrosius. — Stuttgart : Dt. Verl.-Anst., 1977. — 303 s.
4. *Berger H. Konjunkturpolitik im Wirtschaftswunder. Handlungsspielräume und Verhaltensmuster von Bundesrepublik und Regierung in den 1950er Jahren* / H. Berger. — Tübingen : Mohr Siebeck, 1997. — 310 s.
5. *Brandt K.-W. Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik* / K.-W. Brandt, D. Büssel. — Frankfurt am Main : Campus Verlag, 1983. — 300 s.
6. *Etzemüller T. 1968 – Ein Riss in der Geschichte? Gesellschaftlicher Umbruch und 68-er-Bewegungen in Westdeutschland und Schweden* / T. Etzemüller. — Konstanz : UVK Verlagsgesellschaft GmbH, 2005. — 269 s.
7. *Hentschel V. Ludwig Erhard. Ein Politikerleben* / V. Hentschel. — München : Olzog, 1996. — 712 s.
8. *Rolke L. Protestbewegung in der Bundesrepublik. Eine analytische Sozialgeschichte des politischen Widerspruchs* / L. Rolke. — Band 97. — Opladen : Westdeutscher Verlag, 1987. — 638 s.
9. *Dietfelbinger E. Die Protesaktionen gegen die Wiederaufrüstung der BRD von 1948–1955* / E. Dietfelbinger. — Erlangen : Erlangen Verlag, 1984. — S. 210.

10. *Otto K.-A.* Der Widerstand gegen die Wiederbewaffnung der Bundesrepublik. Motivstruktur und politischorganisatorische Ansätze / K.-A. Otto // Friedensanalysen. Unsere Bundeswehr? Zum 25-jährigen Bestehen einer umstrittenen Institution / Hrsg. von R. Steinweg. — Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1981. — 321 s.
11. *Krause F.* Antimilitaristische Opposition in der BRD 1949–1955 / F. Krause. — Frankfurt am Main : Marxistische Taschenbücher, 1971. — 185 s.
12. *Buro A.* Die Entstehung der Ostermarschbewegung als Beispiel für die Entfaltung von Massenlernprozessen / A. Buro // Friedensanalyse für Theorie und Praxis. — Frankfurt am Main, 1977. — Band. 4. — S. 50–78.
13. *Reimar P.* Aufstand der Physiker / P. Reimar // Jünge Welt. — 12 April. — Berlin, 2007. — S. 8–9.
14. *Rupp H.-K.* Außerparlamentarische Opposition in der Ära Adenauer: Der Kampf gegen die Atombewaffnung in den fünfziger Jahren. Eine Studie zur innenpolitischen Entwicklung der BRD / H.-K. Rupp. — Köl : Pahl-Rugenstein, 1984. — 323 s.
15. *Otto K.-A.* Vom Ostermarsch zur APO: Geschichte der ausserparlamentarische Opposition in der Bundesrepublik 1960–1970 / K.-A. Otto. — Frankfurt am Main, New York : Campus-Verlag, 1982. — 230 s.
16. *Денглер Г.* Тенета Бонна / Г. Денглер [пер. с нем. Г. Рудого и Е. Петрунина]. — М. : Соцэкгиз, 1962. — 349 с.
17. *Mosler P.* Was wir wollten, was wir wurden. Studentenrevolte – zehn Jahre danach / P. Mosler. — Hamburg : Verlag Eremiten, 1977. — 300 s.
18. *Scholze T.* Halt! Grenzgebiet! Leben im Schatten der Mauer / T. Scholze, F. Blask. — Berlin : Basis-Dr., 1992. — 235 s.
19. *Schneider F.* Große Koalition: Ende oder Neubeginn? / F. Schneider. — München : DTV, 1969. — 140 s.
20. *Bauß G.* Die Studentenbewegung der sechziger Jahre in der Bundesrepublik und Westberlin / G. Bauß. — Köln : Pahl-Rugenstein, 1977. — 353 s.
21. *Allerbeck K.-R.* Soziologie radikaler Studentenbewegungen: eine vergleichende Untersuchung in der Bundesrepublik Deutschland und den Vereinigten Staaten / K.-R. Allerbeck. — München, Wien : Oldenbourg, 1973. — 272 s.
22. *Rebellion* der Studenten oder die neue Opposition / Hrsg. von U. Bergmann, R. Dutschke, W. Lefevre, B. Rabehl. — Hamburg : Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1968. — 190 s.
23. *Die Linke* antwortet Jürgen Habermas / Hrsg. von W. Abendroth, O. Negt. — Frankfurt am Main : Europäische Verlagsanstalt, 1969. — 211 s.
24. *Schneider A.-H.* Die Kunst des Kompromisses: Helmut Schmidt und die Große Koalition 1966–1969 / A.-H. Schneider. — München : Schöningh, 1999. — 307 s.
25. *1968* – vom Ereignis zum Gegenstand der Geschichtswissenschaft / Hrsg. von I. Gilcher-Holtey. — Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1998. — 307 s.
26. *Demonstrationen.* Ein Berliner Modell / Hrsg. von B. Larsson. — Berlin : Voltaire Verlag, 1967. — 179 s.

вищої школи, з яких 32 професори, 15 медиків та ін. Географія представництва була досить широкою. Це були вчені з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Під списком схваленим ЦК КП(б)У та ВЦВК Рад України, стояли підписи Г. Петровського (голова ВУЦВК), Х. Чаковського (голова Ради народних комісарів в Українській Республіці), В. Манцева (голова ДПУ) [15, с. 120].

9 серпня 1922 р. список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України, розглянула і затвердила спеціальна комісія ЦК РКП(б), але саме вислання затягувалося. Цьому були об'єктивні причини. *По-перше*, у дещо двозначному становищі опинилось вище політичне керівництво і уряд України. Розпочата ними гра, спрямована на загравання з українською еміграцією йшла врозріз з каральною акцією проти представників наукової і творчої інтелігенції. *По-друге*, виїзд за кордон колишніх державних діячів, відомих вчених, культурних діячів, на думку владних структур, міг лише зміцнити українську еміграцію. Саме тому, партійно-державне керівництво України було змушене маневрувати між жорстким тиском РКП(б) і тією політичною ситуацією, яка склалася в республіці.

Із цією метою вище політичне керівництво неодноразово переглядало списки кандидатів на вислання, вилучало з нього тих людей, які були небажані для виїзду, бо могли в еміграції протидіяти радянській владі ще сильніше. Так, 18 жовтня 1922 р., політбюро ЦК КП(б)У вислухавши думку голови ДПУ УСРР В. Балицького, взяло до відому, що В. Чехівський не буде висилатися з України, а С. Єфремов буде направлений до Москви у розпорядження Наркомосу РСФРР [16, арк. 80]. Іншою своєю постановою вище політичне керівництво визнало за можливе, взявши до уваги заяви професорів Трефільєва, Валяшко, Кураєвої, Гаєвського та Коршуна, зваживши на "їх лояльне ставлення до радянської влади" залишити в Україні. Політбюро ЦК КП(б)У вважало, що "професори Марченко і Алова не повинні висилатися за кордон, а тільки за межі УСРР... По відношенню до професора Подільського, обмежитися переміщенням його з Поділля в м. Харків, Жуковського залишити в Харкові. По відношенню до інших, залишити попереднє рішення Комісії в силі" [17, арк. 3].

Отже, подібні пом'якшення стосувалися далеко не всіх кандидатів на вислання, багато з них було вислано. Крім того, сама процедура вислання професури вважалася правильною і необхідною. Про це неодноразово зазначалося у пресі: "Ми (комуністи) вибрали гуманний засіб – висилку за кордон. Звичайно – це найгуманніший засіб. Це повідомлення, що ми робимо, має велику вагу. Справа йде не тільки про те, що висилається 20–30 чоловік. Ця подія має велику принципову вагу", – підкреслювалося в газеті "Вісті ВУЦВК" за 1922 р. [18, с. 2–3].

Таким чином, наукові кадри, вихованці дореволюційної вищої школи стояли на заваді планам партійно-радянського керівництва щодо встановлення ідеологічного і політичного контролю над українським суспільством. Необхідно було змусити вчених підкоритися, мовчати,

усунути їх від активної наукової діяльності. На перших порах лідери комуністичної партії вдавалися до методів переконання інтелігенції щодо співробітництва з партією. Однак, за визначенням більшовиків, "праві кола" наукової інтелігенції не йшли на співробітництво з владою і стояли на своїх "націоналістичних" позиціях. Фальшиві звинувачення в "буржуазному націоналізмі" стали причиною переслідування і вислання наукової інтелігенції радянською владою. Проведенням таких репресивних заходів партійно-радянська влада намагалася знайти винних у провалі своїх утопічних планів соціалістичного будівництва та в наростанні кризових явищ у соціально-економічній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ленін В.* Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. / В. Ленін // Повне зібрання творів. — К. : Держполітвидав України, 1974. — Т. 40. — С. 112–113.
2. *Ленін В.* До історії питання про диктатуру : замітка / В. Ленін // Повне зібрання творів. — К. : Держполітвидав України, 1974. — Т. 41. — С. 364–365.
3. *А тепер* нужно взятъся за школу // Коммунист. — 1921. — 12 янв.
4. *Лебедь Д.* Украинская организация КП(б)У к 5-й годовщине / Д. Лебедь // Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 10–11. — С. 40–45.
5. ЦДАГОУ, Ф.1, Оп. 20, Спр. 1453.
6. *Резолюция* по докладу тов. Зиновьева об антисоветских партиях и течениях // Коммунист. — 1922. — 13 авг.
7. ЦДАГОУ, Ф.1, Оп. 20, Спр. 40.
8. *Архирейський Д.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему кризь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 3–55.
9. *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків : зб. на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою / Н. Полонська-Василенко. — Париж – Чикаго, 1962. — 351 с.
10. *Ленін В.* и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). — М. : Политиздат, 1975. — 679 с.
11. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 29.
12. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 992. — Арк. 125–127.
13. *Гусев В.* Застосувати, як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації / В. Гусев // Віче. — 1994. — № 10. — С. 120–125.
14. *Подкур Р.* За повідомленням радянських спецслужб / Р. Подкур. — К. : Рідний край, 2000. — 230 с.
15. *Гусев В.* Про депортацію групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. / В. Гусев // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки : мат. міжнар. наук. конф. (15–16 верес. 1994 р.). — К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 180–182.
16. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 30.
17. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 40.
18. *Про антирадянські течії* (Стеногр. звіт промови т. Зинов'єва на засіданні Петроградської ради) // Вісті ВЦВК. — 1922. — 13 верес.

УДК 94 (477) "1922"

ВИСЛАННЯ ПРОФЕСУРИ 1922 Р. ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ

ЛИТВИН Н., к. іст. н., ст. викладач кафедри філософських
і соціальних наук КНТЕУ

Із перемогою радянської влади українська інтелігенція опинилася у складному становищі. Вона була своєрідним барометром реакції суспільства на широкомасштабний експеримент, до якого, утвердившись при владі, з несамовитою заповзятливістю приступили більшовики. Наукова інтелігенція, більше ніж будь-яка інша соціальна верства населення, була на вістрі вимог інтелектуальної свободи як у сфері науки, так і в суспільно-політичному житті. За своєю суттю інтелігенція, наукова зокрема, сповідувала загальнодемократичні принципи, прагнула до свободи слова, самостійно формувала і висловлювала думки, була вільна у своїх переконаннях. Більшовицька влада намагалася використати потужний творчий заряд наукової інтелігенції для утвердження нового ладу. Практика соціалістичного будівництва, яка була нав'язана суспільству більшовицькою партією, явно суперечила природі життєдіяльності інтелігенції.

Тоталітарний режим, який був установлений більшовиками, контролював усі сфери життя суспільства. Він суворо диктував усім, і кожному зокрема, як потрібно жити, мислити, вести себе. Режим вимагав від народу постійної відданості і підтримки, відкидав будь-які прояви інакомислення. Формування суспільної ідеології страху було чи не найвідповідальнішою ділянкою в роботі радянських і партійних органів. Придуманий і поширений більшовиками ярлик "ворог народу" з кожним роком існування радянської влади набував усе більшої конкретизації.

Одними з перших, як потенційно непокірні, були зараховані до категорії "ворогів народу" представники наукової інтелігенції. Саме вони, на думку більшовицьких теоретиків і практиків, не могли змиритися з радянсько-більшовицькою ідеологією політичного, суспільного і духовного життя в Україні. У результаті українська інтелігенція в 1920–1930 роках опинилась під жорстоким тиском партійно-радянської влади, зазнала жаклих політичних переслідувань.

Наукова інтелігенція у різних формах протиставляла комуністичній ідеї класової боротьби свої незалежні наукові та політичні

погляди. У результаті цього більшовики відносили представників інтелігенції до "ворожого табору". Відповідно формувалося негативне ставлення до неї, як до носія "буржуазних" культурних цінностей. Негативне ставлення більшовицької партії та її лідерів до інтелігенції пояснювалося насамперед тим, що наукова інтелігенція відігравала провідну роль у розвитку духовної культури суспільства. Від діяльності науковців найбільше залежало формування особистості та її соціальних установок. В інтелігенції, особливо науковій, лідери більшовизму вбачали носія демократичних традицій, ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників, зокрема з числа студентства та учнівської молоді, що не "вписувалося" у суспільно-політичну модель пролетарської держави, орієнтовану на придушення будь-якої опозиції.

Формуючи своє ставлення до інтелігенції, вище політичне керівництво Радянської Росії та повністю підпорядковані йому владні структури Радянської України, розглядали її з відверто ворожих позицій та характеризували науковців як "неблагонадійний хиткий елемент". Ці наклепи робилися навмисно для того, щоб скомпрометувати інтелігенцію і тим самим викликати недовіру мас до її наукової і політичної діяльності. В інтелігенції партія вбачала політичних опонентів, класових суперників, носіїв шкідливих поглядів, зокрема, національних. Вважалося, що дрібнобуржуазні прошарки міста і села, стара інтелігенція і "нова буржуазія" втілюють дрібнобуржуазну ідеологію, а їх соціальні інтереси шкодять і суперечать ідеї соціальних перетворень, які відбувалися в державі.

Із самого початку формування тоталітарного режиму партійно-радянські органи взяли курс на боротьбу з реальною чи ймовірною, на їхню думку, опозицією з боку наукової інтелігенції. Дороговказом для них були неодноразові твердження В. Леніна про контрреволюційну роль інтелігенції в пролетарській державі. 6 лютого 1920 р. у своїй промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій Ленін відзначав: "Ми до і після Жовтневої революції стояли на тій точці зору, що народження нового ладу неможливе без революційного насильства, що всякі скарги і нарікання, які ми чуємо від безпартійної дрібнобуржуазної інтелігенції, являють собою тільки реакцію... Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги. Без революційного насильства, спрямованого на безпосередніх ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір цих експлуататорів" [1, с. 112–113]. Отже, до безпосередніх ворогів робітників і селян була зарахована в першу чергу "дрібнобуржуазна інтелігенція". Відповідно диктатура пролетаріату, яка поступово трансформувалася в диктатуру комуністичної партії, первісно передбачала насилля щодо інтелігенції, як одного з основних засобів досягнення політичних і економічних цілей. Ленін про це неодноразово зазначає, що: "...наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену

ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається" [2, с. 364]. Тобто, він підводив теоретичну базу під терор, допускав можливість і необхідність репресивних форм примусу однієї частини населення (пролетаріату) над іншою, зокрема, над інтелігенцією. Вождь більшовиків фактично визнавав, що пригноблені за царизму пролетаріат і селянство мають право на насильство щодо колишніх експлуататорів. Очевидно, що такими "гнобителями" виступали і представники інтелігенції.

Партійні лідери активно закликали провести жовтневу революцію в усіх старих "буржуазних школах", а саме: "необхідно було знищити абсолютно всі надбудови, ...а не намагатися оновлювати і відновлювати. Нашим школам необхідні не реформи, а пролетарська революція. Нова школа повинна мати нових пролетарських вихованців, необхідно негайно покінчити з кадрами слухачів і професури, які залишилися нам у спадщину від старого режиму" [3, с. 1]. Таким чином, для компартійного керівництва недостатньо було просто переглянути склад професури, основне завдання полягало в фізичному знищенні старої наукової еліти.

Людей розумової праці критикували за так звану "дрібнобуржуазну ідеологію", яку вони начебто намагалися нав'язати масам. Саме ця більшовицька ідея послужила обґрунтуванням і причиною переслідування радянською владою багатьох науковців. "Цілим фронтом постало для нас питання боротьби проти буржуазної ідеології, – наголошував у 1922 р. партійний діяч України Д. Лебідь, – шляхи визначено, потрібні засоби і практика для того, щоб зменшити розкладаючий вплив гнилої буржуазної культури, що намагається зараз, спираючись на НЕП, знову облутувати психологію робітників і селян. На цьому фронті партія повинна поглибити розмах роботи, як з живими провідниками ворожої нам ідеології, так і з неживими; антирадянські партії, різні ліберальні вчені та інтелігенція мають бути поставлені на таку відстань від робітників і селян, з якої вони могли б робити тільки те, що їм наказує влада" [4, с. 40].

Для боротьби з буржуазною ідеологією у вузах у 1922 р. за рішенням ЦК КП(б)У була створена комісія по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією [5, арк. 154]. Створення цієї комісії призвело до вкрай негативних наслідків. Переслідування наукової інтелігенції набрало обертів, її звільняли з посад і висилали за кордон. "Разом з тим не можна відмовитися від застосування репресій, – наголошувалося у резолюції по докладу тов. Зінов'єва за 1922 рік, – по відношенню до політиканствующої верхівки безпартійної, буржуазно-демократичної інтелігенції, яка у своїх контрреволюційних цілях зловживає корінними інтересами цілих корпорацій, і для яких дійсні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації... є тільки пустим словом, політичним прикриттям" [6, с. 1].

У боротьбі з інтелігенцією партійно-радянські органи широко застосовували чистки вузів. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 5 січня 1922 р. розглядалося питання про чистку вузів, де зазначалося: "Запропонувати Наркомосу (Наркомат освіти) провести чистку вузів керуючись такими положеннями:

- при перевірці керуватися класовим принципом (тобто, велике значення мало соціальне походження тієї чи іншої людини);
- видалити із вузів політично-ворожий і антирадянський елемент, а також спекулюючих, які є баластом в розумінні науковому;
- кампанія чистки проводиться Наркомосом і його органами на місцях під безпосереднім контролем партії;
- губками затверджують склад перевіряючих комісій, а також порядок і план перевірки в залежності від місцевих умов" [7, арк. 1 – 1зв].

У лютому-березні 1922 р. вузівська професура висловила свій протест проти нового "Положення про вузи", згідно з яким відмінялася автономія вищої школи і запроваджувалися посади політкомісарів, які відповідали за стан навчального процесу, а фактично стежили за викладачами і студентами. У результаті незгоди з положенням, застрайкували професори Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського. Як зазначили дослідники Д. Архієрейський та В. Ченцов: "В. І. Ленін одразу рекомендував своїм українським колегам звільнити 20–40 професорів обов'язково. Обміркувати і ударити міцно" [8, с. 27].

Влада розглядала вищі навчальні заклади як розсадники вільнодумства і національно-визвольних ідей. Вона активно давала накази Наркомосу та органам ДПУ на вилучення із інститутів найбільш реакційних і монархічних елементів професури. Однією з перших потрапила в поле зору органів ДПУ Всеукраїнська академія наук (ВУАН), створена за указом гетьмана П. Скоропадського 14 листопада 1918 р. І це не випадково. ВУАН вже на перших етапах своєї діяльності стала центром духовного життя. Також певна частина контингенту вчених, які працювали у ВУАН, у свій час активно співпрацювала з урядами Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Відповідно ці факти не могли не викликати занепокоєння вищого політичного керівництва України. Поступово і послідовно вироблявся план "радянзації" ВУАН, який ґрунтувався на витісненні з академії представників української інтелігенції. Одними з перших жертв нової кадрової політики стали Ф. Міщенко та К. Харлампович, позбавлені звань академіків лише за те, що вони були професорами духовних академій [9, с. 16].

Побоюючись незалежних національних поглядів наукової інтелігенції, які стали політичною силою у трактуванні державотворчих процесів в Україні, радянська влада "потурбувалася" про вислання представників української інтелігенції за кордон. Ініціатором вислання так званих "кримінальних елементів" до яких, до речі, належала професура вищих навчальних закладів, був ні хто інший, як голова Раднаркому

Радянської Росії В. Ленін. У своєму таємному листі 19 травня 1922 р. він інструктував голову Всеросійського надзвичайного комітету (ВНК) Ф. Дзержинського: "Т. Дзержинський! До питання про висилку за кордон письменників і професорів, що допомагають контрреволюції. Треба це підготувати старанніше. Без підготовки ми наробимо дурниць. Прошу обговорити такі заходи підготовки... Зібрати систематичні відомості про політичний стан та літературну діяльність професорів і письменників. Доручити це тямущій, освіченій і акуратній людині в ДПУ (Державне партійне управління)" [10, с. 540].

Під керівництвом органів ДПУ РСФРР списки кандидатів на вислання склалися і в Україні. Цей процес у республіці мав свою специфіку. Необхідно відзначити, що перші симптоми щодо можливої висилки представників української інтелігенції за межі країни спостерігаються вже в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р., де зазначалось:

- доручити Наркомосу України послідовно проводити прийнятий ними порядок щодо особистої відповідальності ректорів і деканів разом з політкомама за роботу Інститутів і факультетів.
- запропонувати Південному бюро ВЦСПС дати по професійній лінії тверду директиву про контроль за діяльністю секцій наукових працівників при Союзі працівників Просвіти, в особливості в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському;
- запропонувати Губкомам надавати максимальну політичну підтримку ректорам-комуністам і політкомісарам вузів в їх роботі по управлінню Вищою школою;
- запропонувати Наркомосу здійснити планове перекидання тих професорів, які найбільше вносять розлад в академічне життя;
- запропонувати Губкомам слідкувати за міськими... і іншими органами, щоб вони в ніякому разі не перешкоджали цьому перекиданню, яке повинне проводитися з максимальною твердістю;
- запропонувати Наркомосу і ДПУ застосовувати в якості однієї з репресивних мір проти активістських елементів професури, вислання за межі Федерації;
- запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і прийняти до оновлення його викладацький склад [11, арк. 98].

Отже, у згаданій постанові йшлося в першу чергу про професорсько-викладацький склад, який мали вислати, та підкреслювалася необхідність пильного стеження за Кам'янець-Подільським університетом. Більшовики добре пам'ятали, що цей університет був створений ще у 1918 р. при підтримці гетьмана П. Скоропадського, і в ньому могла бути найбільш опозиційно настроєна проти радянської влади професура. Таким чином, на основі прийнятого рішення розгорнулася бурхлива діяльність з визначення конкретних кандидатур на вислання.

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності вислання певних кандидатур професури послужив лист від ЦК КП(б)У до секретарів губкомів 1922 р. в якому зазначалося: "ЦК дав директиву провести арешти і намітити на вислання тих професорів і інших представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої зміновиховські ідеї в практику культурної роботи вищої школи і в інші організації. Із намічених 70 чоловік професорів і декілька лікарів, більшість з них є завзятими ідеологами буржуазії, минулими членами кадетської партії, які намагаються в якості нової фразеології проповідувати старі кадетські лозунги і їм в деякій мірі це вдавалося. Частина студентства була на їх стороні. Але в цьому питанні були зроблені помилки. Деякі з заарештованих були жертвами зведень особистих рахунків, але більшість із злісних не арештовувалися тому, що ДПУ не мало на них відомостей. Тому ЦК запропонував ще раз переглянути списки професури, поповнюючи їх перехованими" [12, арк. 125].

Причина вислання полягала в тому, що партійці боялися "буржуазних ідей" професорів, які могли бути прийняті і визнані багатьма студентами. А це заважало компартійному керівництву, яке намагалося насаджувати свою революційну ідеологію у вищих навчальних закладах. Влада зробила наголос на політичне минуле багатьох відомих діячів науки, забуваючи про те, що більшість із них вже давно відійшли від політичної діяльності і займалися в основному науковою роботою. Приклади як підбиралися відомості на професорів для їх майбутнього вислання за кордон наводить у своїй роботі В. Гусев: "Красуський І. А., ректор ХТІ (Харківський технологічний інститут). В минулому колишній статський радник, особа відома не тільки Харкову, але й всій Росії, колишній член кадетської групи і член правління національного центру... Має великий вплив в Держплані і вважається незалежним вченим і верховодом в Українській раді народного господарства. Своїми активними контрреволюційними діями Красуський згубно впливає на всю професуру і студентство. Як тип шкідливий, Красуський повинен бути прибраний, так як подальше перебування його в Інституті, і взагалі на Україні таїть в собі наслідки" [13, с. 123].

Потрібно зазначити, що відстеження політичних процесів у середовищі інтелігенції, студентства та збирання інформації на них здійснювалося, як правило, двома шляхами – легальним і конспіративним. Легальний спосіб полягав у відкритому нагляді за об'єктом уваги спецслужб, наприклад, в опитуванні ректорів чи деканів певних вузів, а також нагляд політкомісарів за роботою професури. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа тієї ж інтелігенції, які давали брехливі свідчення на своїх колег, щоб вижити в тих умовах [14, с. 48]. Органами ДПУ велася інформаційно-аналітична робота, яка була покликана з'ясувати настрої української наукової інтелігенції, її ставлення до радянської влади.

На 3 серпня 1922 р. український список вчених був остаточно підготовлений. Із 77 включених до нього осіб 47 були працівниками

вищої школи, з яких 32 професори, 15 медиків та ін. Географія представництва була досить широкою. Це були вчені з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Під списком схваленим ЦК КП(б)У та ВЦВК Рад України, стояли підписи Г. Петровського (голова ВУЦВК), Х. Чаковського (голова Ради народних комісарів в Українській Республіці), В. Манцева (голова ДПУ) [15, с. 120].

9 серпня 1922 р. список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України, розглянула і затвердила спеціальна комісія ЦК РКП(б), але саме вислання затягувалося. Цьому були об'єктивні причини. *По-перше*, у дещо двозначному становищі опинилось вище політичне керівництво і уряд України. Розпочата ними гра, спрямована на загравання з українською еміграцією йшла врозріз з каральною акцією проти представників наукової і творчої інтелігенції. *По-друге*, виїзд за кордон колишніх державних діячів, відомих вчених, культурних діячів, на думку владних структур, міг лише зміцнити українську еміграцію. Саме тому, партійно-державне керівництво України було змушене маневрувати між жорстким тиском РКП(б) і тією політичною ситуацією, яка склалася в республіці.

Із цією метою вище політичне керівництво неодноразово переглядало списки кандидатів на вислання, вилучало з нього тих людей, які були небажані для виїзду, бо могли в еміграції протидіяти радянській владі ще сильніше. Так, 18 жовтня 1922 р., політбюро ЦК КП(б)У вислухавши думку голови ДПУ УСРР В. Балицького, взяло до відому, що В. Чехівський не буде висилатися з України, а С. Єфремов буде направлений до Москви у розпорядження Наркомосу РСФРР [16, арк. 80]. Іншою своєю постановою вище політичне керівництво визнало за можливе, взявши до уваги заяви професорів Трефільєва, Валяшко, Кураєвої, Гаєвського та Коршуна, зваживши на "їх лояльне ставлення до радянської влади" залишити в Україні. Політбюро ЦК КП(б)У вважало, що "професори Марченко і Алова не повинні висилатися за кордон, а тільки за межі УСРР... По відношенню до професора Подільського, обмежитися переміщенням його з Поділля в м. Харків, Жуковського залишити в Харкові. По відношенню до інших, залишити попереднє рішення Комісії в силі" [17, арк. 3].

Отже, подібні пом'якшення стосувалися далеко не всіх кандидатів на вислання, багато з них було вислано. Крім того, сама процедура вислання професури вважалася правильною і необхідною. Про це неодноразово зазначалося у пресі: "Ми (комуністи) вибрали гуманний засіб – висилку за кордон. Звичайно – це найгуманніший засіб. Це повідомлення, що ми робимо, має велику вагу. Справа йде не тільки про те, що висилається 20–30 чоловік. Ця подія має велику принципову вагу", – підкреслювалося в газеті "Вісті ВУЦВК" за 1922 р. [18, с. 2–3].

Таким чином, наукові кадри, вихованці дореволюційної вищої школи стояли на заваді планам партійно-радянського керівництва щодо встановлення ідеологічного і політичного контролю над українським суспільством. Необхідно було змусити вчених підкоритися, мовчати,

усунути їх від активної наукової діяльності. На перших порах лідери комуністичної партії вдавалися до методів переконання інтелігенції щодо співробітництва з партією. Однак, за визначенням більшовиків, "праві кола" наукової інтелігенції не йшли на співробітництво з владою і стояли на своїх "націоналістичних" позиціях. Фальшиві звинувачення в "буржуазному націоналізмі" стали причиною переслідування і вислання наукової інтелігенції радянською владою. Проведенням таких репресивних заходів партійно-радянська влада намагалася знайти винних у провалі своїх утопічних планів соціалістичного будівництва та в наростанні кризових явищ у соціально-економічній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ленін В.* Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. / В. Ленін // Повне зібрання творів. — К. : Держполітвидав України, 1974. — Т. 40. — С. 112–113.
2. *Ленін В.* До історії питання про диктатуру : замітка / В. Ленін // Повне зібрання творів. — К. : Держполітвидав України, 1974. — Т. 41. — С. 364–365.
3. *А тепер* нужно взятъся за школу // Коммунист. — 1921. — 12 янв.
4. *Лебедь Д.* Украинская организация КП(б)У к 5-й годовщине / Д. Лебедь // Известия ЦК КП(б)У. — 1922. — № 10–11. — С. 40–45.
5. ЦДАГОУ, Ф.1, Оп. 20, Спр. 1453.
6. *Резолюция* по докладу тов. Зиновьева об антисоветских партиях и течениях // Коммунист. — 1922. — 13 авг.
7. ЦДАГОУ, Ф.1, Оп. 20, Спр. 40.
8. *Архирейський Д.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему кризь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 3–55.
9. *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків : зб. на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою / Н. Полонська-Василенко. — Париж – Чикаго, 1962. — 351 с.
10. *Ленін В.* и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). — М. : Политиздат, 1975. — 679 с.
11. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 29.
12. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 992. — Арк. 125–127.
13. *Гусев В.* Застосувати, як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації / В. Гусев // Віче. — 1994. — № 10. — С. 120–125.
14. *Подкур Р.* За повідомленням радянських спецслужб / Р. Подкур. — К. : Рідний край, 2000. — 230 с.
15. *Гусев В.* Про депортацію групи української інтелігенції за кордон у 1922 р. / В. Гусев // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки : мат. міжнар. наук. конф. (15–16 верес. 1994 р.). — К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. — С. 180–182.
16. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 30.
17. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 40.
18. *Про антирадянські течії* (Стеногр. звіт промови т. Зинов'єва на засіданні Петроградської ради) // Вісті ВЦВК. — 1922. — 13 верес.